

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΒΙΑΣ

Βασίλειος Κ. Βουϊδάσκης

Αναπλ. Καθηγητής Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Περίληψη

Στη σύγχρονη κοινωνιολογική έρευνα ο ελεύθερος χρόνος θεωρείται ως ένα σημαντικό κοινωνικό μέγεθος, το οποίο βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την εργασία. Σε αυτή τη μελέτη, μετά την προσπάθεια της εννοιολογικής του προσέγγισης, εξετάζονται οι κοινωνικο-ιστορικές προϋποθέσεις, οι οποίες οδήγησαν στο γεγονός ότι ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί σήμερα ένα σημαντικό κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα. Αναζητούνται επίσης οι προϋποθέσεις της σύνδεσης του ελεύθερου χρόνου με την πρόκληση επιθετικής συμπεριφοράς και κοινωνικής βίας.

1. Εννοιολογική προσέγγιση του ελεύθερου χρόνου

Πριν από μερικές δεκαετίες θεωρούνταν ελεύθερος χρόνος το διάστημα, το οποίο βρισκόταν κανείς μακριά από το χώρο εργασίας. Η βασική του χρησιμότητα ήταν, με αυτή την προσωρινή απομάκρυνση από τον εργασιακό χώρο, να δώσει τη δυνατότητα στον εργαζόμενο να ξεκουραστεί και να ανακτήσει δυνάμεις για τη συνέχιση των εργασιακών και επαγγελματικών του υποχρεώσεων. Με αυτή την έννοια ο ελεύθερος χρόνος συνδεόταν άμεσα με την εργασιακή διαδικασία και δεν αποτελούσε ένα σημαντικό παράγοντα για την προσωπική και κοινωνική ζωή του ανθρώπου. Η θεώρηση όμως αυτή του ελεύθερου χρόνου έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια.

Η συνεχής ποσοτική αύξηση του χρόνου, τον οποίο έχει ο εργαζόμενος στη διάθεσή του έξω από τον εργασιακό του χώρο, συνέβαλε αποφασιστικά στην αναβάθμιση της αξίας του ελεύθερου χρόνου στην κοινωνική ζωή, ενώ ταυτόχρονα απομυθοποιήθηκε ο ρόλος και η μοναδικότητα της εργασίας για τον άνθρωπο. Ο ελεύθερος χρόνος έχει γίνει σήμερα μέσα στην κοινωνία της εργασίας και των επιδόσεων το κεντρικό σημείο αναφοράς της κοινωνικής ζωής, αφού για το 47% των ενηλίκων πολιτών είναι σημαντικότερος από το χρόνο εργασίας¹.

Στη σύγχρονη κοινωνία πολλαπλασιάζονται συνεχώς οι φωνές, οι οποίες απευθύνονται στους φορείς της ηλεκτρονικής και της μικροηλεκτρονικής επανάστασης, τονίζοντάς τους το γεγονός ότι

δεν πρέπει πλέον να αντιμετωπίζεται ο άνθρωπος ως ένα «εργατικό ζώο», αλλά ως μια «νέα ελεύθερη προσωπικότητα», η οποία έχει το δικαίωμα να επιδίδεται δημιουργικά σε επιλεγμένες από τον ίδιο δραστηριότητες.

Αυτός ακριβώς ο κοινωνικός προσδιορισμός του όρου του ελεύθερου χρόνου προκαλεί στην έρευνα για την εννοιολογική του προσέγγιση πολλές δυσκολίες, αφού κοινωνιολογικά δεν έχει διευκρινισθεί ο πραγματικός συσχετισμός μεταξύ της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου. Με πολύ δίκιο ο Π. Τερλεξής² επισημαίνει το γεγονός ότι οι μεγάλοι της Κοινωνιολογίας από τον Κ. Marx, τον Ε. Durkheim, το Μ. Weber και το Veblen αναφέρθηκαν σε αυτό το σημαντικό κοινωνικό μέγεθος, τον ελεύθερο χρόνο, προσεγγίζοντάς το ωστόσο από μια διαφορετική οπτική γωνία από εκείνη που επιβάλλει η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα.

Στην έρευνα λοιπόν για την εννοιολογική προσέγγιση του όρου «ελεύθερος χρόνος» τίθεται εξ αρχής το ερώτημα αναφορικά με την πραγματική σχέση μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου.

Ήδη κατά το τέλος της δεκαετίας του 1950 η μελέτη του Habermas³ σχετικά με αυτό το θέμα επηρέασε καθοριστικά για πολύ καιρό την επιστημονική συζήτηση και προκάλεσε πολλές σοβαρές επιστημονικές αντιπαραθέσεις.

Τα τελευταία χρόνια καταβάλλονται προσπάθειες από τη μεριά των ερευνητών για την αποσύνδεση των εννοιών της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου. Αυτή όμως η προσέγγιση θα πρέπει να θεωρηθεί λανθασμένη και μη ρεαλιστική, για το λόγο ότι δε νοείται ελεύθερος χρόνος χωρίς την εργασία, αφού η διακοπή της είναι η γενεσιουργός αιτία του κοινωνικού φαινομένου, του ελεύθερου χρόνου⁴. Όσο δεν έχει ξεκαθαρίσει και διασαφηνιστεί αρκετά η σχέση και η αλληλοεξάρτηση των δυο αυτών σημαντικών κοινωνικών μεγεθών, δεν θα είναι σε θέση οι επιστήμονες να προχωρήσουν στη διατύπωση μιας ικανοποιητικής και σε λογικά επιχειρήματα θεμελιωμένης θεωρίας του ελεύθερου χρόνου, ούτε να επεξεργαστούν και να εφαρμόσουν μια αποτελεσματική πολιτική για τη δημιουργική αξιοποίησή του.

Ερευνώντας κανείς τη σχέση των δύο αυτών σημαντικών κοινωνικών μεγεθών δεν θα πρέπει να παραβλέπει το γεγονός ότι αυτά εξελίχθηκαν κατά την ιστορική τους πορεία σε αντιφατικές και αντικρουόμενες έννοιες, οι οποίες λειτουργούν εναλλακτικά και συμπληρωματικά η μια προς την άλλη. Όσο όμως κυριαρχεί στις κοινωνίες το προτεσταντικό πουριτανικό σύστημα αξιών, θα θεωρείται ότι η εργασία είναι εκείνη, η οποία προσδίδει νόημα στη ζωή του ανθρώπου, ενώ ως ελεύθερος χρόνος θα θεωρείται το υπόλοιπο χρονικό διάστημα που απομένει ελεύθερο.

Η θεώρηση αυτή του ελεύθερου χρόνου έχει τις ρίζες της στη θρησκευτική Μεταρρύθμιση, η οποία επέβαλε με την ιδεολογική ηθική του ασκητικού Προτεσταντισμού ένα μεθοδικό-ορθολογικό μοντέλο ζωής, δημιουργώντας δυο πόλους, την εργασία και τον υπόλοιπο για προσωπική χρήση ελεύθερο χρόνο. Ο διαχωρισμός αυτός συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της θρησκευτικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης εκείνης της εποχής. Αναμφισβήτητο βέβαια είναι το γεγονός, ότι εκείνη την περίοδο ο ισχυρός πόλος ήταν η εργασία.

Ιδιαίτερη βαρύτητα και σπουδαιότητα απέκτησε η έννοια του ελεύθερου χρόνου μετά τη βιομη-

κανική επανάσταση με τη διαρκή μείωση του ωραρίου εργασίας. Ο τρόπος όμως αυτός αντιμετώπισης του δεν έχει αλλάξει μέχρι σήμερα ούτε εξαιτίας της αύξησης των ελεύθερων ωρών κατά τη διάρκεια της ημέρας ή μεγαλύτερων χρονικών διαστημάτων, όπως τα Σαββατοκύριακα ή την άδεια, ούτε με την κατάργηση της αρχής των υψηλών επιδόσεων, ώστε να απομένει αρκετός ελεύθερος χρόνος για περισσότερες απολαύσεις στη ζωή. Αυτός είναι ένας νέος τρόπος αντιμετώπισης αυτού του προβλήματος τα τελευταία χρόνια από κάποιες ομάδες νεαρών ατόμων⁵.

Εάν μελετήσει κανείς προσεκτικά τον επιστημονικό τρόπο προσέγγισης του προβλήματος του ελεύθερου χρόνου, θα διαπιστώσει πολύ εύκολα τις αντιφάσεις και τις ασάφειες που κυριαρχούν, οι οποίες έχουν την προέλευσή τους στο αναπάντητο ερώτημα αναφορικά με τη σχέση μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου. Κατά την επιστημονική προσέγγιση του θέματος τρία είναι τα βασικά προβλήματα, που διακρίνει κανείς:

- 1) Η έλλειψη σαφή ορισμού της έννοιας του ελεύθερου χρόνου
- 2) Οι μέχρι σήμερα υπάρχουσες θεωρητικές προτάσεις σχετικά με τον ελεύθερο χρόνο και
- 3) Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται στην έρευνα του ελεύθερου χρόνου.

Το ερώτημα σχετικά με ένα γενικά αποδεκτό ορισμό του ελεύθερου χρόνου δεν έχει απαντηθεί ακόμα ικανοποιητικά. Στη διεθνή βιβλιογραφία εμφανίζεται ένας μεγάλος αριθμός προσπαθειών, αλλά η κάθε μια από αυτές αναφέρεται μεμονωμένα σε ορισμένες διαστάσεις ή πτυχές του προβλήματος και καμιά δεν καλύπτει όλο το φάσμα του και δεν οδηγεί στην αλληλοσυσχετίσή τους. Κάποιες από αυτές τις προσπάθειες τονίζουν ιδιαίτερα τα οικονομικά, κοινωνιολογικά, ψυχολογικά, φιλοσοφικά, παιδαγωγικά και πολιτιστικά στοιχεία, ενώ άλλες απορρίπτουν εντελώς την αξία τέτοιων ορισμών. Όλοι όμως αυτοί οι τόσο διαφορετικοί μεταξύ τους ορισμοί και ανεξάρτητα από τον επιστημονικό χώρο που προέρχονται, έχουν κοινή αφετηρία την εργασία⁶. Ο ελεύθερος χρόνος παρουσιάζεται σαν συμπληρωματική δραστηριότητα και σαν χρόνος δράσης/δραστηριοποίησης, ο οποίος καθορίζεται τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά από την εργασία. Ένα άλλο επίσης σημαντικό στοιχείο αυτών των ορισμών είναι η βασική αρχή, σύμφωνα με την οποία κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου κάνει κανείς ό,τι θέλει χωρίς εξωτερικό εξαναγκασμό⁷.

Αυτή η δυσκολία στην εξεύρεση ενός γενικά αποδεκτού ορισμού της έννοιας του ελεύθερου χρόνου έχει σαν συνέπεια να βρίσκεται η διατύπωση μιας ολοκληρωμένης και ευρείας αποδοχής θεωρίας του ελεύθερου χρόνου σε ένα όχι ικανοποιητικό επιστημονικό στάδιο, και να αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από τη σύνθεση στατιστικών δεδομένων⁸. Ελάχιστοι συγγραφείς αναφέρονται σε στοιχεία ή παράγοντες, οι οποίοι θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη σταθερή βάση για μια θεωρία που να στηρίζεται στην εμπειρία. Όλες αυτές οι προτάσεις στην ουσία καταλήγουν στο συμπέρασμα, ότι θα πρέπει κανείς να κατανοήσει τον ελεύθερο χρόνο σαν ένα φαινόμενο, το οποίο σχετίζεται άμεσα με την προσωπικότητα αλλά και με την κοινωνική κατάσταση του ατόμου. Ενώ δηλαδή φαινομενικά ο ελεύθερος χρόνος είναι μια εντελώς ιδιωτική υπόθεση, η οργάνωση και η αξιοποίησή του βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση από την κοινωνική θέση του κάθε εργαζόμενου⁹. Η ουσιαστική ωστόσο αξία αυτών των προτάσεων παραμένει μικρή, επειδή η έρευνα του ελεύθερου χρόνου έχει στη διάθεσή της μόνο υποθέσεις, εφόσον δεν έχουν εξηγηθεί ικανοποιητικά τόσο η

σχετική σημασία των μεμονωμένων παραγόντων όσο και ο τρόπος της αλληλοσυσχέτισής τους.

Μερικές από αυτές τις θεωρίες-υποθέσεις, οι οποίες αναφέρονται συχνά στη διεθνή βιβλιογραφία και έχουν σαν αφετηρία τη βασική σχέση εργασίας και ελεύθερου χρόνου αξίζει τον κόπο να αναφερθούν στη συνέχεια¹⁰.

Έτσι εμφανίζονται στη σχετική βιβλιογραφία π.χ. η «θεωρία της ασφαλιστικής δικλείδας», σύμφωνα με την οποία κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου αποβάλλεται η πλεονάζουσα ενέργεια του ατόμου. Κατά τη «θεωρία της ανάπαυσης» ο ελεύθερος χρόνος υπηρετεί τη βασική λειτουργία της ανάπαυσης. Σύμφωνα με τη «θεωρία της κάθαρσης» ο ελεύθερος χρόνος χρησιμεύει για την εξωτερίκευση καταπιεσμένων συναισθημάτων και ψυχικών εντάσεων. Οι εκπρόσωποι της «θεωρίας της αντιστάθμισης» θεωρούν ότι κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου επιτυγχάνεται η εξισορρόπηση ελλείψεων, αποτυχιών, μταιώσεων, επιβαρύνσεων και καταναγκασμών. Σύμφωνα με τη «θεωρία της κατανάλωσης» ο ελεύθερος χρόνος χρησιμοποιείται για την κατανάλωση αγαθών. Κατά τη «θεωρία του περιορισμού» μειώνεται ο ελεύθερος χρόνος εξαιτίας διαφόρων περιορισμών από την εργασία. Οι εκπρόσωποι της «θεωρίας της γενίκευσης» χαρακτηρίζουν τον ελεύθερο χρόνο σαν χρόνο αναπαραγωγής των μορφών της κοινωνικής συμπεριφοράς, τις οποίες αποκτά κανείς στον εργασιακό του χώρο, ενώ σύμφωνα με τη «θεωρία ταύτισης» η εργασία είναι ο χώρος, μέσα στον οποίο ένα άτομο κάνει εκείνο, το οποίο θα έκανε και στον ελεύθερο χρόνο του.

Φυσικά θα μπορούσε κανείς να αναφέρει πολύ περισσότερες θεωρίες - υποθέσεις, όμως καμιά από αυτές δε συμβάλλει σημαντικά στην έρευνα της προσέγγισης του ελεύθερου χρόνου, επειδή όλες αυτές είναι εξειδικεύσεις των ακόλουθων δύο λογικών πιθανοτήτων της σχέσης εργασίας και ελεύθερου χρόνου¹¹:

α. Όταν διαφοροποιούνται ποιοτικά οι δραστηριότητες του ατόμου κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου του από εκείνες στον εργασιακό του χώρο ή όταν έρχονται σε πολύ μεγάλη αντίθεση μεταξύ τους, τότε μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει τη σχέση εργασίας και ελεύθερου χρόνου ως αντιθετική («υπόθεση αντίθεσης»).

β. Όταν το άτομο δραστηριοποιείται τόσο στον εργασιακό του χώρο όσο και κατά τον ελεύθερο χρόνο του πάνω στο ίδιο ή σε παρεμφερές αντικείμενο, τότε μπορεί να χαρακτηρίσει κανείς αυτή τη σχέση ως σχέση συμφωνίας («υπόθεση συμφωνίας-ταύτισης»).

Ενώ όμως όλες αυτές οι υποθέσεις-θεωρίες στηρίζονται στην αδιαμφισβήτητη σχέση μεταξύ εργασίας και ενασχόλησης κατά τον ελεύθερο χρόνο, είναι διαφορετική κάθε φορά η αντίληψη για το είδος της εργασίας. Σε κάποιες από αυτές θεωρείται ότι η εργασία παρεμποδίζει την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου, ενώ σε άλλες αντίθετα βοηθά στην ολοκλήρωσή της. Και οι δυο αυτές περιπτώσεις είναι υπαρκτές στην κοινωνική πραγματικότητα και το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι στην κάθε περίπτωση η συμπεριφορά κατά τον ελεύθερο χρόνο είναι εντελώς διαφορετική. Εδώ τίθεται προς απάντηση το ερώτημα: ποιες ειδικές προϋποθέσεις συμβάλλουν στη διαμόρφωση της μιας ή της άλλης κατάστασης; Μια εμπειρικά θεμελιωμένη και ολοκληρωμένη θεωρία του ελεύθερου χρόνου θα πρέπει αναμφισβήτητα να συμπεριλαμβάνει και τις δυο αυτές κατευθύνσεις. Μέχρι να συμβεί αυτό, κανένα προτεινόμενο μοντέλο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «θεωρία».

Το αυτονόητο των δυο αυτών υποθέσεων δεν οδήγησε την επιστημονική συζήτηση σε κάποιο αποτέλεσμα. Η «υπόθεση αντίθεσης» με την ειδική διατύπωση σαν «υπόθεση αντιστάθμισης» καθόρισε όσο κανένα άλλο μοντέλο τη μέχρι σήμερα επιστημονική αντιπαράθεση και συνέβαλε αποφασιστικά στη σταθεροποίηση της πόλωσης των εννοιών εργασία και ελεύθερος χρόνος. Το μοντέλο αυτό στηρίχτηκε στην αρχικά από τον J. Habermas διατυπωμένη θεωρία της αντιστάθμισης, όμως αυτή απορρίφθηκε πολύ γρήγορα, επειδή τη σχέση των δυο αυτών κοινωνικών μεγεθών καθορίζουν και πολλοί άλλοι παράγοντες. Προφανώς και ο ίδιος ο J. Habermas αντιλήφθηκε πολύ νωρίς την προσωρινότητα της αξίας του μοντέλου του, γι' αυτό και δεν προσπάθησε να αναλύσει και να κατοχυρώσει αυτή τη σχέση εμπειρικά¹². Το μοντέλο αυτό δηλαδή ουσιαστικά συγκρίνει τη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου, γι' αυτό και δεν μπόρεσε να αντέξει στη συνέχεια της επιστημονικής συζήτησης.

Η χρήση μη ενδεδειγμένων και κατάλληλων μεθόδων για τη διερεύνηση του ελεύθερου χρόνου έχει ως συνέπεια να μην προσεγγίζεται το πολύπλοκο και πολυδιάστατο αυτό κοινωνικό φαινόμενο σωστά και να μην αναλύονται όλες οι παράμετροί του. Πολύ μεγάλη βαρύτητα δίνουν οι ερευνητές στη θεωρητική και ελάχιστη στην εμπειρική προσέγγισή του. Οι υπάρχουσες εμπειρικές αναλύσεις είναι αναξιόπιστες, γιατί χρησιμοποιούνται τις περισσότερες φορές για να υποστηρίξει ο κάθε ρευνητής τη δική του θεωρία με τις κατάλληλες γι' αυτόν ερωτήσεις, αποφεύγοντας σκόπιμα την ανάλυση κάθε στοιχείου, το οποίο θα την έθετε υπό αμφισβήτηση. Ο μικρός αριθμός του δείγματος, που επιλέγεται για την έρευνα καθώς και οι θεματικά περιορισμένες περιοχές δε συμβάλουν ασφαλώς στην ολοκληρωμένη επιστημονική προσέγγιση του φαινομένου.

Στις υπάρχουσες εμπειρικές έρευνες αποδίδεται επίσης η κατηγορία, ότι αυτές έχουν την τάση, εξαιτίας των μεθόδων που χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα τόσο αβασάνιστα, να κατακερματίζουν την εξαιρετικά πολύπλοκη ζωή των ερευνομένων προσώπων και να αναλύουν μόνο ένα μέρος της¹³. Κατά κανόνα χρησιμοποιείται η συμπεριφορά που παρατηρείται κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου σαν μοναδικός δείκτης για τον καθορισμό της σχέσης εργασίας και ελεύθερου χρόνου, ενώ δεν εξετάζονται τα ενδιαφέροντα του ατόμου και προπάντων ο τρόπος με τον οποίο αυτό βιώνει τον ελεύθερο χρόνο του¹⁴. Εξαιτίας λοιπόν της πολυπλοκότητας του φαινομένου αυτού και επειδή και πολλοί άλλοι παράγοντες επιδρούν αποφασιστικά στη διαμόρφωσή του, θα πρέπει να αναπτυχθούν διαφορετικές μέθοδοι για τη μελέτη του, οι οποίες θα αναφέρονται τόσο στη συμπεριφορά των ατόμων κατά τον ελεύθερο χρόνο όσο και στα ενδιαφέροντά τους.

Ο ελεύθερος χρόνος είναι χωρίς αμφιβολία ένα αρκετά πολύπλοκο και πολυδιάστατο φαινόμενο. Όπως ήδη φάνηκε παραπάνω, είναι δύσκολο να αναλυθεί ικανοποιητικά και κάθε προσπάθεια για μια απλοϊκή ερμηνεία του σίγουρα δεν θα είναι ρεαλιστική. Διαπιστώθηκε επίσης, ότι δεν υπάρχει ένας ενιαίος και ολοκληρωμένος ορισμός της έννοιας του ελεύθερου χρόνου, ούτε κάποια εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία και κατάλληλη μέθοδος. Θα πρέπει λοιπόν να γίνει αποδεκτό ότι η επιστημονική έρευνα και μελέτη του ελεύθερου χρόνου βρίσκονται μόλις στην αρχή και μόνο ένας νέος προσανατολισμός και μια ειλικρινής προσπάθεια θα μπορέσουν να οδηγήσουν στη σοβαρή μελέτη του φαινομένου.

2. Το δικαίωμα των εργαζομένων για ελεύθερο χρόνο ως κοινωνική κατάκτηση

Όπως ήδη διαφάνηκε στην προσπάθεια της κοινωνιολογικής προσέγγισης της έννοιας του ελεύθερου χρόνου, η εργασία και ο ελεύθερος χρόνος αποτελούν ένα κοινωνικό δίδυμο, στο οποίο χωρίς να μπορούν να συνυπάρχουν ταυτόχρονα, η ύπαρξη του ενός προϋποθέτει την ύπαρξη και του άλλου. Αποτελούν ωστόσο συγχρόνως και δυο διαμετρικά αντίθετες και ανταγωνιστικές κοινωνικές πραγματικότητες, οι οποίες βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους, αφού η επέκταση της χρονικής διάρκειας της μιας οδηγεί αναγκαστικά στη μείωση της διάρκειας της άλλης.

Σε ολόκληρη την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού, ο οποίος είναι αποτέλεσμα και των δύο αυτών κοινωνικών μεγεθών, η σημασία και το περιεχόμενο τόσο της έννοιας της εργασίας όσο και εκείνης του ελεύθερου χρόνου, είχαν ασαφή και ακαθόριστα όρια. Αυτά εξαρτώνταν από τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες κάθε εποχής και κάθε κοινωνίας. Ανάλογα με αυτές τις συνθήκες η εργασία και ο ελεύθερος χρόνος έπαιρναν διαφορετική έκταση, αρνητικό ή θετικό περιεχόμενο, ιδεολογική ή και ιδεολογηματική φόρτιση και υπήρξαν για τον άνθρωπο άλλοτε ευχάριστα και οφέλημα χρονικά μεγέθη και άλλοτε δυσάρεστες και βλαπτικές υποχρεώσεις. Μετά από πολλούς συνεχείς αγώνες και μαχητικές διεκδικήσεις της εργατικής τάξης καθιερώθηκαν τους τελευταίους αιώνες και τα δυο ως βασικά κοινωνικά δικαιώματα. Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους το θέμα του ελεύθερου χρόνου πρέπει να εξετάζεται μέσα στο κοινωνικο-πολιτιστικό του πλαίσιο, αφού είναι πραγματικά ένα κοινωνικο-πολιτιστικό πρόβλημα¹⁵.

Στους αρχαίους λαούς, οι οποίοι ανέπτυξαν ένα αξιόλογο πολιτισμό, κατά κανόνα η διάρκεια του ελεύθερου χρόνου με την έννοια της ξεκούρασης διαρκούσε για όλες τις ημέρες της εβδομάδας όσο και η σκοτεινή διάρκεια του εικοσιτετραώρου, δηλαδή η νύχτα. Οι Βαβυλώνιοι δύο χιλιάδες χρόνια π.Χ. καθιέρωσαν μια ημέρα της εβδομάδας ως ημέρα ανάπαυλας και ξεκούρασης. Κυρίως όμως οι αρχαίοι Εβραίοι ήταν εκείνοι, οι οποίοι θεσμοθέτησαν για πρώτη φορά την αργία της έβδομης ημέρας της εβδομάδας ως δικαίωμα του εργαζόμενου για αποχή από την εργασία, επιβάλλοντας ακόμα και την ποινή του θανάτου στους παραβάτες αυτής της εντολής¹⁶. Εκτός όμως από αυτό οι Εβραίοι είχαν και άλλες αργίες, κυρίως για λατρευτικούς σκοπούς. Ιδιαίτερη κοινωνιολογική σημασία παρουσιάζει το γεγονός ότι με ρύθμιση του ιουδαϊκού νόμου κάθε έβδομο έτος οι αγροί έμεναν ακαλλιέργητοι (αγρανάπαυση) και οι εργαζόμενοι μακριά από αυτούς και την εργασία τους. Μερικοί μάλιστα ποιητές και ιστορικοί, όπως ο Πλούταρχος, ο Πετρόνιος, ο Τάκιος και άλλοι δεν μπορούσαν να το κατανοήσουν και κατηγορούσαν τους Εβραίους, επειδή έδιναν τόσες πολλές αργίες στους εργαζόμενους και αποστερούσαν από τους εργοδότες την παραγωγική τους εργασία¹⁷.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, ότι το σημερινό νόημα του ελεύθερου χρόνου είχαν συλλάβει στη θεωρητική αλλά και τη βιωματική του διάσταση οι αρχαίοι Έλληνες. Στην κοσμοθεωριακή ενατένιση του αρχαίου ελληνικού κόσμου ο ελεύθερος χρόνος ήταν το αντίθετο από την εργασία, κυρίως τη χειρωνακτική, και ταυτιζόταν με τη «σχόλη». Η εργασία ήταν για τους σκλάβους, ενώ η «σχόλη» για τους ελεύθερους πολίτες, οι οποίοι μπορούσαν να ασχολούνται με ό,τι ήθελαν, κάνοντας φιλοσοφικές συζητήσεις, συγκεντρώσεις, διαλέξεις και άλλα.

Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι ο ελεύθερος χρόνος δεν είναι το τέλος της εργασίας, αλλά αντίθετα η εργασία το τέλος του ελεύθερου χρόνου. Αυτός ο χρόνος θα έπρεπε να αφιερώνεται στην τέχνη και τη φιλοσοφία. Η ευτυχία βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός να έχει κανείς ελεύθερο χρόνο όχι για να τον χρησιμοποιεί για βιοπορισμό, αλλά για τη μόρφωση και την πνευματική του καλλιέργεια. Δεν επιτρέπεται να είναι γεωργοί και να εργάζονται όσοι πρόκειται να γίνουν πολίτες, γιατί χρειάζονται ελεύθερο χρόνο για την απόκτηση της αρετής και για την άσκηση των πολιτικών τους καθηκόντων¹⁸.

Ο ελεύθερος χρόνος κατά τον Πλάτωνα, πρέπει να χρησιμοποιείται από τον άνθρωπο για να κάνει ό,τι εκείνος θέλει για να βελτιώνει όσο γίνεται περισσότερο τη ζωή του. Να ασχολείται με παιγνίδια και να συμμετέχει σε τελετουργικές πράξεις, εξευμενίζοντας τους θεούς. Οι φύλακες, οι οποίοι έχουν ως ύψιστη αποστολή την προστασία της πολιτείας, οι φιλόσοφοι και όσοι ασχολούνται με τα κοινά, πρέπει να έχουν ελεύθερο χρόνο για να ασκούν σωστά τα καθήκοντά τους¹⁹. Παρόμοια διάσταση έδιναν στον ελεύθερο χρόνο και οι αρχαίοι Ρωμαίοι. Τον αφιέρωναν κυρίως για να συμμετέχουν σε πολλές εορταστικές εκδηλώσεις στην κοινωνική και τη λατρευτική τους ζωή.

Η έννοια του ελεύθερου χρόνου απέκτησε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και μεγαλύτερη κοινωνική διάσταση στους μεταχριστιανικούς αιώνες. Ιδιαίτερα κατά το Μεσαίωνα κοντά στους φεουδάρχες ευγενείς η χριστιανική Εκκλησία ως κυρίαρχη δύναμη της εποχής, αξίωνε από τους πιστούς της πνευματική άσκηση, για να μην απομακρύνονται από την ορθή πίστη κατά τον ελεύθερο χρόνο τους. Γι' αυτό τους επέβαλε μια πολύ αυστηρή εργασιακή πειθαρχία και προπάντων ενεργή συμμετοχή σε όλες τις θρησκευτικές εορτές και λατρευτικές εκδηλώσεις. Το σύνθημα «Ora et labora» (προσευχή και εργασία) αποτελούσε τη βασική της αρχή. Αυτό ακριβώς το εκκλησιαστικό σύστημα με όλες τις θρησκευτικές δεσμεύσεις αναδείχτηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα του χρόνου. Πρόκειται δηλαδή για ένα «εκκλησιαστικό και αγροτικό», ένα «ιερό χρόνο», ο οποίος αποδίδεται στο Θεό, στον οποίο και ανήκει²⁰.

Από κοινωνιολογικής άποψης είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι σε αυτή τη «σκοτεινή» περίοδο του ανθρώπινου πολιτισμού η διάρκεια του ελεύθερου χρόνου ήταν μακρά και η επίστα εργασία δεν ξεπερνούσε τις 200 ημέρες, μόλις δηλαδή 2.300 ώρες. Κατά τις πραγματικά εργάσιμες ημέρες η εργασία διαρκούσε από 12 έως 16 ώρες, δηλαδή από την ανατολή έως τη δύση του ήλιου. Σε ό,τι αφορά τις αργίες δεν κυριαρχούσε μόνο η υποχρέωση για αποχή από την εργασία, αλλά αντίθετα η υποχρέωση της αργίας για τη λατρεία του Θεού²¹.

Η έκρηξη της βιομηχανικής επανάστασης κατά το 18ο αιώνα διατάραξε αυτή τη μεσαιωνική αναλογική σχέση μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου για να κυριαρχήσει τελικά στη ζωή των ατόμων και των κοινωνιών η εργασία ως το σημαντικότερο κοινωνικό μέγεθος και αγαθό. Δεν καθόριζαν πλέον οι φυσικοί παράγοντες τον περιορισμό του χρόνου της ημερήσιας εργασίας. Ούτε η αέναν αλλαγή των εποχών του έτους επέφερε εναλλαγή στη μονοτονία της παραγωγικής διαδικασίας. Η ζωή καθορίζεται από σταθερά δεδομένα, υποτάσσεται σε μια αυστηρή πειθαρχία και γίνεται μονότονη με τις επτά εργάσιμες ημέρες την εβδομάδα περιλαμβανομένης και της Κυριακής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης διπλασιάστηκε σχεδόν ο ετήσιος αριθμός των ωρών εργασίας συγκριτικά με το Μεσαίωνα. Από τις 2.000 έως 2.300 ανέβηκε στις 3.800 με 4.000 ώρες το χρόνο για άντρες, γυναίκες και παιδιά. Χωρίς να ανατραπεί εντελώς η παλιά τάξη πραγμάτων, αφού στις νέες καπιταλιστικές κοινωνίες, οι οποίες αντικατέστησαν τις παραδοσιακές, υπάρχουν και εορτάσιμες ημέρες αφιερωμένες στο θεό, ο χρόνος αποκτά μια νέα κοινωνική διάσταση, η οποία δεν εξαρτάται μόνο από τη φυσική αναγκαιότητα, αλλά από τη βιομηχανική παραγωγή. Πρόκειται για μια νέα μορφή ελεύθερου χρόνου. Μετά το «θρησκευτικό» κυριαρχεί ο «βιομηχανικός χρόνος»²².

Αυτός λοιπόν ο βιομηχανικός χρόνος, με την έννοια του ελεύθερου χρόνου και τη νέα σημασία, την οποία αποκτά ως αυτοτελές κομμάτι της ανθρώπινης δραστηριότητας, έρχεται σε θέση αντιπαλότητας με το χρόνο της βιομηχανικής εργασίας. Η διεύρυνση της χρονικής του διάρκειας σημαίνει αναγκαστικά και τη μείωση του εργάσιμου χρόνου. Έτσι το κοινωνικό δίδυμο εργασία και ελεύθερος χρόνος, δυο βασικά κοινωνικά δικαιώματα, βρίσκονται σε αντιπαράθεση στην προσπάθεια του ενός να περιορίσει τη διάρκεια του άλλου. Εδώ υπάρχει πραγματικά, όπως παρατηρεί και ο K. Marx, μια αντινομία, ένα δικαίωμα εναντίον ενός άλλου δικαιώματος και ανάμεσα σε ίσα δικαιώματα αποφασίζει η δύναμη. Έτσι στην ιστορία της καπιταλιστικής παραγωγής ο διακανονισμός της εργάσιμης ημέρας εμφανίζεται σαν αγώνας για τα όρια της εργάσιμης ημέρας. Ένας αγώνας ανάμεσα στο σύνολο των κεφαλαιοκρατών, δηλαδή της καπιταλιστικής τάξης και στο σύνολο των εργατών ή της εργατικής τάξης²³.

Πέρα από την ιδεολογική φόρτιση της μαρξιστικής επισήμανσης είναι αλήθεια ότι οι αρνητικές συνέπειες, τις οποίες επέφερε η βιομηχανική επανάσταση σε βάρος των εργατικών λαϊκών στρωμάτων, δημιούργησαν το εργατικό πρόβλημα, το οποίο αναζητούσε τη λύση του.

Ο υπερβολικά μεγάλος αριθμός ωρών ημερήσιας εργασίας και μάλιστα πολλές φορές κάτω από απάνθρωπες συνθήκες, έκανε τους εργαζόμενους να συνειδητοποιήσουν ότι η εργασία είναι δικό τους δικαίωμα για την απόκτηση των αναγκαίων βιοσυντηρητικών αγαθών και όχι το μέσο για να οδηγηθούν στη βιολογική τους εξόντωση και την κοινωνική τους εξαθλίωση. Γι' αυτό ακριβώς και άρχισαν μεγάλους κοινωνικούς αγώνες, απαιτώντας από την εργοδοσία την κατοχύρωση της ίδιας της εργασιακής τους θέσης, την απόκτηση ενός αξιοπρεπούς μισθού αλλά και τη μείωση του χρόνου εργασίας, την αύξηση δηλαδή του ελεύθερου χρόνου τους. Ολόκληρη η ιστορία του διεθνούς εργατικού κινήματος αποδεικνύει ότι ο δρόμος της μείωσης της εργασιακής ημέρας από τις δεκαέξι και πλέον ώρες στο σημερινό οκτάωρο ήταν πολύ μακρύς και γεμάτος από αιματηρές θυσίες των εργαζομένων.

Πολλούς και σημαντικούς σταθμούς έχει να επιδείξει η ιστορία του εργατικού κινήματος, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από δυναμικούς αγώνες και νίκες της εργατικής τάξης για την κατοχύρωση του ίδιου του δικαιώματος της εργασίας και περισσότερου ελεύθερου χρόνου για προσωπική, οικογενειακή και κοινωνική ζωή. Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ ο πρώτος ξεσηκωμός των εργατών της Φιλαδέλφειας στην Αμερική το 1971 για τη διεκδίκηση της μείωσης του ωραρίου, η επανάσταση του 1848 στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης και η αιματηρή πρωτομαγιά του 1886 του Σικά-

γου, η κορυφαία στην ιστορία του εργατικού κινήματος, η οποία και καθιερώθηκε ως διεθνής εργατική γιορτή²⁴.

Στην ευόδωση των αγώνων της εργατικής τάξης για τη θεσμοθέτηση του δικαιώματος της μείωσης του ωραρίου, αλλά και περισσότερων αργιών και ημερών για διακοπές συνέβαλαν καθοριστικά οι σημαντικές κοινωνικο-πολιτιστικές εξελίξεις, οι οποίες παρουσιάστηκαν στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες. Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ οι επιστημονικές ανακαλύψεις, η ανάπτυξη της τεχνολογίας, η εισδοχή μοντέρνων μηχανών στις βιομηχανικές μονάδες, οι συνέπειες όλων αυτών, όπως η αύξηση της παραγωγικότητας, η μαζική δηλαδή παραγωγή αγαθών και προϊόντων καθώς και η εμφάνιση και η αύξηση της ανεργίας.

Κάτω από αυτές τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες εκείνο, το οποίο έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην επέκταση του ελεύθερου χρόνου των εργαζομένων ήταν η συνειδητοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων και συμφερόντων τους, γεγονός το οποίο οδήγησε στη συνδικαλιστική τους συσπείρωση. Η αλματώδης ανάπτυξη του διεθνούς εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος με τους μακροχρόνιους δυναμικούς του αγώνες ασκούσε συνεχώς ισχυρές πιέσεις στους εργοδότες και την πολιτεία, διεκδικώντας και κατακτώντας τα δικαιώματα των εργαζομένων για συνεχώς καλύτερες συνθήκες εργασίας και ζωής.

Πολλοί σημαντικοί ιστορικοί σταθμοί σηματοδότησαν την επίσημη αναγνώριση των εργατικών κατακτήσεων από την εργοδοσία και την πολιτεία. Μια σύντομη αναφορά σε ορισμένους από αυτούς, κατά τους οποίους θεσμοθετήθηκαν σε διάφορες αναπτυγμένες χώρες τα εργασιακά δικαιώματα γενικά και ειδικότερα εκείνα, τα οποία αφορούν τη σταδιακή μείωση του ωραρίου εργασίας και την αύξηση του ελεύθερου χρόνου των εργαζομένων, θεωρείται αναγκαία σε αυτή τη συνάφεια.

Στην πρώτη χώρα της βιομηχανικής επανάστασης, την Αγγλία έγινε το 1833 το πρώτο βήμα της νομοθετικής ρύθμισης της κατάκτησης του δωδεκάωρου για να επεκταθεί στη συνέχεια στη Γαλλία το 1851, στην Ιταλία το 1860 και στη Ρωσία το 1898. Την πρωτοπορία στη νομοθετική ρύθμιση της κατάκτησης του δεκάωρου κατέχουν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στη δεκαετία του 1840. Στην Αγγλία και την Ιταλία θεσμοθετήθηκε κατά την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα και στη Γαλλία το 1912. Το οκτάωρο της εβδομάδας των έξι ημερών και πάλι πρωτοποριακά νομοθετούν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής το 1910, ακολουθεί η Ρωσία αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο²⁵.

Μετά το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, τη δεκαετία του 1950, άρχισε σε μερικές χώρες του βιομηχανικά αναπτυγμένου κόσμου να εφαρμόζεται και να θεσμοθετείται σταδιακά η εβδομάδα των πέντε ημερών και να επεκτείνεται με αργά βήματα και σε άλλες χώρες. Η άνοδος του κατά κεφαλή εισοδήματος οδήγησε στη βελτίωση του βιωτικού επιπέδου και αυτό με τη σειρά του στο ανέβασμα της ποιότητας της ζωής, στην αξίωση για περισσότερο ελεύθερο χρόνο και διακοπές και συγχρόνως στη διάθεση για την αγορά και την κατανάλωση αγαθών²⁶. Είναι εξάλλου σήμερα γνωστό ότι το άπιαστο κάποτε όνειρο για την εβδομάδα των τριανταπέντε ωρών αρχίζει να γίνεται πραγματικότητα και το κυριότερο χωρίς τη μείωση μισθού, ως ένα από τα μέτρα για την αντιμετώπιση της ανεργίας.

Στη χώρα μας οι εργατικές κατακτήσεις, και ιδιαίτερα όσες σχετίζονται με τη μείωση του ωραρίου, κατοχυρώθηκαν νομοθετικά μετά από μεγάλους αγώνες, με μεγάλη καθυστέρηση και πολλές παλινδρομήσεις. Υπήρξαν ποικιλόμορφες αντιδράσεις εξαιτίας της ιδεολογικής και ηθικής σημασίας που πήρε η έννοια του ελεύθερου χρόνου. Η αργία της Κυριακής κατοχυρώθηκε νομοθετικά κατά το τέλος της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα. Πρόκειται για μια θεμελιακής σημασίας ρύθμιση του εργασιακού καθεστώτος, αφού για πρώτη φορά καθιερώνεται στην Ελλάδα η Κυριακή ως ημέρα αργίας²⁷. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου καταβλήθηκαν προσπάθειες εφαρμογής και θεσμοθέτησης του οκτάωρου αλλά όχι πάντα για όλες τις κατηγορίες των εργαζομένων, κάτι που έγινε αργότερα στις επόμενες δεκαετίες. Η εβδομάδα των σαράντα ωρών καθιερώθηκε στην Ελλάδα μετά την είσοδό της στην Ευρωπαϊκή Ένωση στις αρχές της δεκαετίας του 1980²⁸, ενώ έχουν δρομολογηθεί και οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων στην εργασιακή διαδικασία παραγόντων για την εβδομάδα των τριανταπέντε ωρών.

Σε αυτή τη συνάφεια θα πρέπει να τονισθεί με έμφαση το γεγονός, ότι παρά τις ευνοϊκές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, οι οποίες συνέβαλαν αποφασιστικά κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες στις εργατικές κατακτήσεις, παρά τη μαχητικότητα και τις αιματηρές θυσίες των εργαζομένων αυτή την περίοδο, οι σημερινές κατακτήσεις δεν θα έφταναν στο σημερινό τους επίπεδο, αν δεν συνεπικουρούσαν και άλλες σημαντικές κοινωνικο-πολιτιστικές εξελίξεις. Οι αιώνες αυτοί χαρακτηρίζονται όχι μόνο από τη βιομηχανική επανάσταση, αλλά και από τις μεγάλες αστικές επαναστάσεις, την Αμερικάνικη και τη Γαλλική, οι οποίες επέφεραν βαθιές δομικές αλλαγές στις κοινωνίες της Ευρώπης και της Αμερικής. Είναι οι αιώνες της εδραίωσης της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, της εμφάνισης των σοσιαλιστών και των ανθρωπιστικών κινημάτων και κυρίως των τριών μεγάλων Διακηρύξεων των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων.

Μετά την κατάκτηση των πολιτικών και αργότερα των κοινωνικών δικαιωμάτων²⁹, οι κυβερνήσεις των βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών όχι μόνο δεν αντιστρατεύονταν όπως πριν μαζί με την εργοδοσία στις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης, αλλά προσπαθώντας να δημιουργήσουν κράτος πρόνοιας έπαιζαν μεσολαβητικό και ρυθμιστικό ρόλο στο διακανονισμό των εργασιακών σχέσεων και τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του πολίτη για εργασία και ελεύθερο χρόνο. Θεσμοθέτησαν τις κατακτήσεις των εργαζομένων και το σημαντικότερο διεθνοποίησαν το εργατικό ζήτημα. Σε διεθνές επίπεδο πλέον και με διεθνείς διασκέψεις προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το κοινό πρόβλημα και να ικανοποιήσουν στο μέτρο του δυνατού τα δίκαια των εργαζομένων για λιγότερη εργασία και περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Ενδεικτικά αναφέρονται μερικές από αυτές τις διεθνείς πρωτοβουλίες σχετικά με αυτό το θέμα. Είναι γνωστή η συνδιάσκεψη της Ουάσιγκτον τον Ιούνιο του 1919, την οποία ακολούθησαν η συνδιάσκεψη της Γενεύης το 1924, η διεθνής συνδιάσκεψη της Λιέγης το 1930, το διεθνές συνέδριο στο Λος Άντζελες το 1934, η διεθνής Επιτροπή για τον Ελεύθερο Χρόνο του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ILO = International Labour Organisation) το 1934, το διεθνές συνέδριο των Βρυξελλών το 1935, το διεθνές συνέδριο του Αμβούργου το 1936, το παγκόσμιο συνέδριο της Ρώμης το 1940, το διεθνές συνέδριο στο Τόκιο το 1940 για να τελειώσουμε με τις μεγάλες διεθνείς συσκέψεις, τις οποίες οργάνωσε το Διεθνές Γραφείο Εργασίας³⁰.

Πολλά στοιχεία αυτών των διεθνών συνεδρίων και διασκέψεων βρίσκονται σήμερα στα συντάγ-

ματα πολλών κρατών και κυρίως στην Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ του 1948. Στο άρθρο 24 αναφέρεται συγκεκριμένα: «Καθένας έχει το δικαίωμα στην ανάπαυση, στον ελεύθερο χρόνο και ιδιαίτερα σε λογικό περιορισμό του χρόνου εργασίας και σε περιοδικές άδειες με πλήρεις αποδοχές».

Στις επόμενες δεκαετίες η διεθνής κοινότητα θέτει υπό την προστασία της τα δικαιώματα των εργαζομένων και μεταξύ των άλλων και εκείνο της μείωσης του χρόνου εργασίας. Στη διεθνή συμφωνία του Δεκέμβρη το 1966 για τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα αναλαμβάνουν την ευθύνη οι χώρες, οι οποίες υπέγραψαν τη συμφωνία να τηρούν τους όρους της και κυρίως αυτούς που σχετίζονται με τον ελεύθερο χρόνο των εργαζομένων και τις διακοπές τους. Στο άρθρο 7 αναφέρεται: «Οι συμβαλλόμενες χώρες οφείλουν να τηρούν την καθιερωμένη μείωση του ελεύθερου χρόνου εργασίας, διαλείμματα κατά τη διάρκεια της εργασίας, κανονική άδεια με αποδοχές και αποζημίωση για εργασία κατά τη διάρκεια των αργιών».

Είναι γνωστές οι προσπάθειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την προστασία του δικαιώματος της εργασίας, ενός αξιοπρεπούς μισθού και περισσότερου ελεύθερου χρόνου για τους εργαζόμενους πολίτες της. Ήδη από τη Συνθήκη της Ρώμης γίνεται λόγος για άδεια με αποδοχές στους εργαζόμενους. Στο 142 άρθρο της αναφέρεται συγκεκριμένα: «Τα κράτη μέλη καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για τη διατήρηση της υφισταμένης ισοτιμίας των συστημάτων περί αδειών μετ' αποδοχών»³¹. Εδώ πρέπει να τονισθεί με έμφαση ότι σε όλες τις νομοθεσίες των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης η ημερήσια και η εβδομαδιαία ανάπαυση θεωρείται από φυσιολογική και ψυχολογική άποψη απαραίτητη για την ανάκτηση των φυσικών και πνευματικών δυνάμεων των εργαζομένων³².

Το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1993 σε μια οδηγία σχετική με τη ρύθμιση του χρόνου εργασίας έστειλε σαφές μήνυμα προς όλους τους κοινωνικούς εταίρους καθορίζοντας τη μέγιστη διάρκεια του χρόνου εργασίας σε 48 ώρες, την ελάχιστη διάρκεια ημερήσιας ανάπαυσης σε 11 ώρες χωρίς διακοπή, την ελάχιστη διάρκεια της άδειας με αποδοχές σε 4 εβδομάδες καθώς και το χρόνο για διάλειμμα και τη διάρκεια της εργασίας³³. Μετά από πρόταση του Εργατικού Ευρωπαϊκού Συμβουλίου το 1996 υπέγραψαν τα κράτη μέλη τη συμφωνία, η οποία ρυθμίζει σοβαρά εργασιακά θέματα και κοντά σε αυτά και την παροχή της γονεϊκής άδειας³⁴.

Με όλα αυτά έγινε καταφανές ότι σε όλη τη μακρά πορεία του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος οι εργαζόμενοι πέτυχαν σε μεγάλο βαθμό τους στόχους τους. Υπολείπονται όμως να ρυθμιστούν και πολλά άλλα θέματα για ακόμα καλύτερες συνθήκες εργασίας, μισθού και ελεύθερου δημιουργικού χρόνου. Όμως είναι επίτευγμα των εργαζομένων το γεγονός ότι στη διάρκεια ενάμισυ περίπου αιώνα ο ετήσιος χρόνος εργασίας μειώθηκε από τις 4.000 ώρες στις 1.500 και 2.000. Είναι σημαντική η συγκριτική αναφορά σχετικά με τον ελεύθερο χρόνο όταν κατά το 1850 π.χ. στη Γαλλία το 70% του μέσου όρου ζωής ενός εργαζόμενου αφιερωνόταν στην εργασία, ενώ σήμερα, στην αρχή του εικοστού πρώτου αιώνα διαθέτει μόνο το 14%.

Ο νέος αυτός αιώνας παραλαμβάνει από τους προηγούμενους σημαντικές εργατικές κατακτήσεις και νίκες σχετικά με τις εργασιακές σχέσεις μεταξύ εργαζομένων και εργοδοσίας και την

αύξηση του ελεύθερου χρόνου. Τα ήδη κεκτημένα προδικάζουν ότι η αρχή της νέας χιλιετίας θα βελτιώσει περισσότερο τη θέση των εργαζομένων και θα πολλαπλασιάσει τις κατακτήσεις τους.

Στη συνέχεια γίνεται προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα, εάν και κατά πόσο ο διαρκώς αυξανόμενος ελεύθερος χρόνος, τον οποίο έχει στη διάθεσή του ο κάθε εργαζόμενος και το κενό των επιδόσεων του στο χώρο της εργασίας οδηγούν σε μια αύξηση της τάσης για την πρόκληση κοινωνικής βίας.

3. Ο ελεύθερος χρόνος και η κοινωνική βία

Η προσπάθεια να συνδέσει κανείς τον ελεύθερο χρόνο με την κοινωνική βία ίσως θεωρείται πολύ ασυνήθιστο για την κοινωνία μας, η οποία συχνά κατανοείται σαν μια κοινωνία του ελεύθερου χρόνου. Ο ιδεαλιστικός τρόπος, με τον οποίο αντιλαμβάνεται η κοινωνία μας τον ελεύθερο χρόνο, τον οποίο έχει κανείς στη διάθεσή του για την κάλυψη των αναγκών του και κυρίως για τη δημιουργική ανάπτυξη της προσωπικότητάς του παραβλέπει το γεγονός, ότι ακριβώς κατά τη διάρκεια αυτού του χρονικού διαστήματος προετοιμάζεται κατάλληλα το έδαφος για σχεδόν κάθε είδους βία και εγκληματικότητα³⁵.

Ο ελεύθερος χρόνος δε συνδέεται μόνο με ευχάριστα συναισθήματα και δεν αποκτά κανείς κατά τη διάρκειά του μόνο καλές εμπειρίες, αλλά βιώνει, και μάλιστα πολλές φορές έντονα, τις διάφορες μορφές βίας. Πολλοί γίνονται βίαιοι όχι μόνο απέναντι στους άλλους αλλά και προς τον εαυτό τους. Κάποιοι επιθυμούν να ξεδώσουν, να σπάσουν την ανία τους και να ζήσουν με δράση και ένταση³⁶.

Τα αδικήματα κλοπής, τα οποία διαπράττονται κατά τον ελεύθερο χρόνο, κατέχουν την πρώτη θέση σε σύγκριση με τα εγκλήματα βίας. Τα εγκλήματα βίας, όπως π.χ. σωματικές βλάβες, υλικές ζημιές, εμπρησμοί από αμέλεια και άλλα, τα οποία διαπράττονται κυρίως από νέους και εφήβους, είναι μια άμεση συνέπεια των δραστηριοτήτων κατά τον ελεύθερο χρόνο. Τα στοιχεία από τις στατιστικές της αστυνομίας σχετικά με τη διάπραξη εγκληματικών πράξεων δείχνουν ότι υπάρχει μια συνεχής αύξηση των υλικών ζημιών κατά το διάστημα των τελευταίων δεκαπέντε ετών³⁷.

Για τη διάπραξη αυτών των εγκλημάτων και την εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς παίζει ένα σημαντικό ρόλο το αλκοόλ που καταναλώνει κανείς στον ελεύθερο χρόνο. Έτσι κατά το έτος 1987, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της αστυνομίας, το 31% των υπόπτων, οι οποίοι είχαν κατηγορηθεί για την πρόκληση υλικών ζημιών, είχαν καταναλώσει μεγάλες ποσότητες αλκοολούχων ποτών και βρίσκονταν σε κατάσταση πλήρους μέθης³⁸. Το ποσοστό αυτό όμως γίνεται πολύ υψηλότερο, εάν προσθέσει κανείς και τα εγκλήματα βίας, που διαπράττονται κάτω από την επήρεια οινοπνευματωδών ποτών, τα οποία ενώ δεν επιφέρουν την άμεση σύγκρουση της συνείδησης, οδηγούν ωστόσο στην εξασθένηση των αντιστάσεων για την εκδήλωση και τη διάπραξη βίαιων πράξεων. Έτσι οδηγείται κανείς αβίαστα στο συμπέρασμα, ότι τα μισά από τα εγκλήματα βίας που διαπράττονται κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου οφείλονται στην κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών.

Έχει διαπιστωθεί εμπειρικά ότι διάφορες μορφές σωματικής βίας εκδηλώνονται συχνά σε χρόνο κατά τον οποίο η συμπεριφορά του ατόμου δεν ελέγχεται άμεσα από εξωγενείς παράγοντες. Από αυτό το φαινόμενο γεννάται το ερώτημα, αν αυτό οφείλεται στην έλλειψη δυνατότητας άμεσης επιβολής κάποιων κυρώσεων, τις οποίες ο δράστης θα έπρεπε να αντιμετωπίσει, εάν διέπραττε την ίδια πράξη σε μια στιγμή κατά την οποία η συμπεριφορά του ελέγχεται από εξωγενείς παράγοντες³⁹. Η πιο συγκεκριμένα στην περίπτωση μας αν ο ελεύθερος χρόνος και κυρίως η συνεχής αύξησή του ενισχύει την αντικοινωνική συμπεριφορά, η οποία εκδηλώνεται με βία και εγκληματικότητα.

α. Πρόκληση βίας εξαιτίας της έλλειψης θετικής απασχόλησης κατά τον ελεύθερο χρόνο

Ο κοινωνικός επιστήμονας H. W. Opaschowski, ο οποίος ασχολήθηκε αρκετά με τη μελέτη του ελεύθερου χρόνου, διαπίστωσε διαχρονικά μια σημαντική αλλαγή της ανθρώπινης συμπεριφοράς κατά τον ελεύθερο χρόνο. Ενώ δηλαδή κατά τις δεκαετίες 1950 μέχρι 1970 η αξιοποίηση του χρόνου, τον οποίο είχε κανείς στη διάθεσή του, είχε ένα παθητικό προσανατολισμό κατανάλωσης, μετά τη δεκαετία του 1970 αυτή η συμπεριφορά αποκτά ένα ενεργητικό προσανατολισμό βιωμάτων και δράσης⁴⁰.

Όπως ήταν άλλωστε φυσικό, στα χρόνια της βιομηχανικής ανάπτυξης και μετά τις πολυάριθμες στερήσεις του πολέμου ο ελεύθερος χρόνος αφιερωνόταν παθητικά σε μικροαπολαύσεις της ζωής. Χαρακτηριστικός τρόπος χρήσης του ελεύθερου χρόνου τη χρονική αυτή περίοδο είναι οι τρεις λέξεις, των οποίων στη γερμανική γλώσσα το αρχικό γράμμα είναι το «F»: Fernsehen = τηλεόραση, Flaschenbier = μπουκάλι μπύρας και Filzpantoffel = παντόφλα από φελό.

Αντίθετα η σημερινή συμπεριφορά του εργαζόμενου κατά τον ελεύθερο χρόνο καθορίζεται από πέντε ενεργητικές δραστηριότητες, των οποίων οι αντίστοιχες λέξεις αρχίζουν με το γράμμα «S», και είναι οι εξής: Selbermachen = κάνω κάτι μόνος μου, Spontaneität = Αυθορμητισμός, Sozialkontakt = κοινωνική επαφή, Sich-Entspannen = ξεκούραση και Spaß = διασκέδαση. Ο H. W. Opaschowski ονομάζει αυτό το φαινόμενο τη νέα «5-S»⁴¹ τάση του εργαζόμενου κατά τον ελεύθερο χρόνο.

Μεγάλο ενδιαφέρον για την έρευνα όσον αφορά την πρόκληση ή μη βίας έχει η επίδραση της ύπαρξης ή της έλλειψης μιας θετικής και ενεργητικής απασχόλησης κατά τον ελεύθερο χρόνο. Οι έρευνες έδειξαν ότι όταν μια ή περισσότερες από τις βασικές ανάγκες του ατόμου δεν ικανοποιούνται ή δεν μπορούν να ικανοποιηθούν νόμιμα, τότε αυτό αναζητεί καινούργια ενδιαφέροντα για την κάλυψή τους και μάλιστα πολλές φορές με παράνομη και αντικοινωνική συμπεριφορά στον ελεύθερο χρόνο.

Οι ενεργητικές δυνατότητες απασχόλησης αποτελούν σε κάθε περίπτωση μια στοιχειώδη προϋπόθεση για τη σύγχρονη οργάνωση του ελεύθερου χρόνου, ο οποίος όπως ήδη αναφέραμε, μπορεί να αξιοποιηθεί με νόμιμες ή και με παράνομες δραστηριότητες. Είναι επίσης γεγονός ότι τα όρια μέσα σε αυτή την περιοχή είναι συχνά πολύ ρευστά και έτσι μπορεί να θεωρηθεί ότι η οργα-

νωση και εκτέλεση βίαιων και παράνομων πράξεων κατά τον ελεύθερο χρόνο αποτελεί μόνο ένα ανικανοποίητο υποκατάστατο εξαιτίας της έλλειψης της ενεργητικής θετικής δυνατότητας για απασχόληση και διασκέδαση.

Σχετικά με την έλλειψη θετικής και ενεργητικής αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου και τη σχέση της με την εκδήλωση βίας ο F. Cube κάνει λόγο για την προέλευση της λεγόμενης «επιθετικής ανίας»⁴². Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ερευνών αυτού του επιστήμονα, αυτός που πλήττει είναι τόσο απογοητευμένος ώστε σε πρώτη φάση δεν μπορεί να εκτελέσει καμιά παράνομη πράξη. Παράλληλα όμως με τα απροσδιόριστα αίτια της απογοήτευσης συνυπάρχει και η ετοιμότητα για αντικοινωνική επιθετική συμπεριφορά, και έτσι είναι δυνατόν η λανθάνουσα επιθετικότητα εκείνου που αισθάνεται την πλήξη, να εκδηλωθεί και να έλθει στην επιφάνεια κάποια στιγμή.

Με τη διαρκή αύξηση των όλο και περισσότερων προσφερομένων αγαθών και μάλιστα των μη αναγκαίων ειδών πολυτελείας, ο άνθρωπος της βιομηχανικής και καταναλωτικής κοινωνίας συντηθίζει σ' ένα νέο τρόπο ζωής, την καλοπέραση. Αυτή η καλοπέραση οδηγεί σε μια επιπλέον αύξηση της επιθετικής του ανίας, ιδίως όταν εκείνος, ο οποίος αισθάνεται πλήξη αναζητεί διαρκώς καινούργια ερεθίσματα, αντί να αξιοποιήσει θετικά τις ήδη υπάρχουσες υποτονικές δραστηριότητες του για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών του.

Μια ανιαρή βραδιά π.χ. μπροστά στην τηλεόραση οδηγεί σε μια προσωρινή και βραχυπρόθεσμη ικανοποίηση των βασικών του αναγκών, μακροπρόθεσμα όμως σε μια συσσωρευμένη δυναμική ένταση της επιθετικότητας, η οποία εξαιτίας της ανίας δεν είχε εκδηλωθεί⁴³.

Ο νέος αυτός τρόπος ζωής, δηλαδή η καλοπέραση, συμβάλλει αποφασιστικά στη διαρκή αύξηση των αξιώσεων για την ικανοποίηση των αναγκών του ατόμου με συνέπεια αντίστοιχα την τάση για αυξημένη κατανάλωση μη αναγκαίων αγαθών και ειδών πολυτελείας. Επειδή όμως όλες αυτές οι συχνά υπερβολικές αξιώσεις δεν είναι δυνατόν να ικανοποιηθούν άμεσα και ολοκληρωτικά, αλλά μόνο μερικώς και σταδιακά, και κάποιες φορές καθόλου, το άτομο οδηγείται σε ακόμα μεγαλύτερες απογοητεύσεις και περισσότερη επιθετική συμπεριφορά.

Γι' αυτό το λόγο παρατηρεί ο H. W. Opaschowski ότι το βράδυ της Κυριακής είναι η κρισιμότερη χρονική στιγμή, κατά την οποία εμφανίζονται ιδιαίτερα μέσα στον οικογενειακό χώρο, αυθόρμητα σκηνές αντικοινωνικής συμπεριφοράς και πράξεις βίας. Το Σαββατοκύριακο αρχίζει για ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων νωρίς το απόγευμα της Παρασκευής, το οποίο αποτελεί πλέον αναπόσπαστο τμήμα του ελεύθερου χρόνου. Αυτή η μεγάλη διάρκειά του γίνεται συχνά αιτία σκληρής δοκιμασίας για το γάμο και την οικογένεια. Αυτό το οποίο επιβάρυνε ψυχολογικά το άτομο την Κυριακή ή εκείνο το οποίο δεν μπόρεσε να κάνει, επιβαρύνει ήδη την εβδομάδα εργασίας που ακολουθεί καθώς και την επόμενη Κυριακή. Η κρίση κορυφώνεται την Κυριακή το βράδυ. Τότε η ανία παίρνει τη μορφή της επιθετικότητας, το στρες από την ανία συσσωρεύεται και τα παιδιά γίνονται αποδιοπομπαίοι τράγοι. Οι φιλονικίες στο γάμο παίρνουν βίαιη μορφή και οι περισσότερες δολοφονίες των συζύγων συμβαίνουν την Κυριακή το βράδυ. Μια άλλη άμεση συνέπεια του Σαββατοκύριακου είναι τα καρδιακά επεισόδια που συμβαίνουν τη Δευτέρα στον εργασιακό χώρο⁴⁴.

Όλα τα παραπάνω επαληθεύονται και από τη συχνότητα των περιστατικών φιλονικίας μεταξύ

των μελών των οικογενειών, στα οποία καλείται να επέμβη η αστυνομία. Κατά το χρονικό διάστημα των τελευταίων ημερών της εβδομάδας καταγράφεται ένας καθαρά υψηλότερος αριθμός οικογενειακών φιλονικιών. Η συχνότητα των οικογενειακών συγκρούσεων και διενέξεων κατανέμεται ως εξής για όλες τις ημέρες της εβδομάδας⁴⁵: Δευτέρα: 292, Τρίτη: 272, Τετάρτη: 247, Πέμπτη: 233, Παρασκευή: 254, Σάββατο: 386, Κυριακή 386⁴⁶.

Όπως δείχνουν αυτά τα στατιστικά στοιχεία από τα αρχεία των αστυνομικών αρχών, μπορεί κανείς να αποδεχθεί την άποψη ότι η Δευτέρα, η οποία διαδέχεται το Σαββατοκύριακο, παρουσιάζει σε συχνότητα τον υψηλότερο αριθμό βιαιοπραγιών μέσα στην οικογένεια συγκριτικά με τις υπόλοιπες εργάσιμες ημέρες της εβδομάδας. Αυτό εξηγείται και από την απογοήτευση που βιώθηκε το Σαββατοκύριακο.

Είναι επομένως γεγονός, ότι ο εργαζόμενος σήμερα αντιμετωπίζει σοβαρό ψυχολογικό πρόβλημα, πως θα διαθέσει τον πολύ ελεύθερο χρόνο, που έχει στη διάθεσή του και πως θα ξεφύγει από την ανία που συνδέεται με αυτόν. Ο εξοντωτικός ρυθμός της σημερινής κοινωνίας των επιδόσεων τον υποχρεώνει να αναζητήσει μια ακόμη απασχόληση και αυτό έχει διαβρώσει από καιρό τον ελεύθερο χρόνο, τον οποίο έχει κανείς στη διάθεσή του.

Πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες πιστεύουν ότι το κύριο χαρακτηριστικό του σύγχρονου ανθρώπου και συγχρόνως ένα από τα σοβαρότερα προβλήματά του είναι η υπερδραστηριότητα. Το άτομο της σημερινής μοντέρνας βιομηχανικής κοινωνίας διακατέχεται μόνιμα από μια μεγάλη ανησυχία και γι' αυτό το λόγο βιώνει διαρκώς ένα έντονο στρες, χαρακτηριστικά, τα οποία πριν δυο ή τρεις γενιές ήταν άγνωστα στην ανθρωπότητα⁴⁷. Πέραν όμως από αυτό διαβλέπουν οι ειδικοί ότι στην εποχή της υπερβολικής ταχύτητας ο μοντέρνος άνθρωπος δεν είναι πια σε θέση να αξιοποιήσει τον ελεύθερο χρόνο του και ειδικά το χρόνο της προσωπικής του ανάπαυσης σαν κάτι λογικό, απαραίτητο και πολύτιμο⁴⁸ για τον εαυτό του.

Πέρα όμως από αυτή τη διαπίστωση θα πρέπει να ξεχωρίσει κανείς την ενεργητική συμπεριφορά κατά τον ελεύθερο χρόνο σε δυο εντελώς διαφορετικές περιοχές, δηλαδή εκείνη τη δραστηριότητα κατά τον ελεύθερο χρόνο, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με βίαιη συμπεριφορά και εκείνη τη μορφή βίας, η οποία ενώ διαπράττεται κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου δεν αποτελεί καμιά απασχόληση. Είναι αλήθεια ότι κατά τον ελεύθερο χρόνο παρουσιάζονται περισσότερες ευκαιρίες να βιώσει ή να ασκήσει κανείς διάφορες μορφές βίας, αλλά αυτό δεν έχει γίνει ακόμα αντικείμενο σοβαρών επιστημονικών μελετών.

Περισσότερο σημαντικό είναι ωστόσο το ερώτημα, εάν υπάρχει συγκεκριμένη συμπεριφορά κατά τον ελεύθερο χρόνο, η οποία να περιλαμβάνει τη βία σαν ένα «κανονικό» συστατικό στοιχείο της δραστηριότητας του ελεύθερου χρόνου, ή τουλάχιστο να θεωρείται από κάποιες κοινωνικές ομάδες σαν κανονική συμπεριφορά.

Τα αποτελέσματα πολλών ερευνών, τις οποίες έχουν διεξάγει κοινωνικοί επιστήμονες σχετικά με το ερώτημα αυτό, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το ένα τρίτο όλων των ποινικών πράξεων των νέων ανθρώπων διαπράττονται μέσα σε ομάδες, κλίκες ή μαζί με φίλους, όπου τα εγκλήματα βίας κατέχουν την πρώτη θέση. Αυτές οι ομάδες νέων συχνά δεν έχουν ιδεολογικό υπόβαθρο και βρίσκουν τη μοναδική τους στήριξη στην κοινή οργάνωση του ελεύθερου χρόνου με τους άλλους⁴⁹.

Οι ερευνητές διαπίστωσαν, ότι οι νέοι μετά από τη διάπραξη της πρώτης βίαιης πράξης αλλάζουν συχνά τον κύκλο των φίλων τους ή ανήκουν ήδη σε μια χαλαρή και όχι τόσο βίαιη κλίκα. Οι δράστες αντίθετα βίαιων πράξεων κατ' επανάληψη προσχωρούν σε μια μεγαλύτερη και δυναμικότερη κλίκα⁵⁰. Μια εξήγηση αυτής της συμπεριφοράς είναι ότι συγκεκριμένες μορφές βίας κατανοούνται σαν δοκιμές ένδειξης θάρρους ή αποτελούν μια προϋπόθεση για να μπορεί να γίνει κανείς αποδεκτός σαν μέλος σε μια κλίκα τέτοιου είδους.

Ακόμα και η πολιτική βία των νέων, οι οποίοι ανήκουν κυρίως σε ακροδεξιές και εξτρεμιστικές οργανώσεις, δε χρησιμεύει τις περισσότερες φορές για την επιβολή ιδεολογικών απόψεων, αλλά έχει μόνο σαν κύριο στόχο να αξιοποιηθεί ο ελεύθερος χρόνος τους και να τραβήξουν την προσοχή της κοινωνίας με τον τρόπο που ντύνονται και εμφανίζονται στην τηλεόραση⁵¹.

Γενικά έχει μεγάλη σημασία για πολλούς νέους η συμβολικότητα της βίας, η λειτουργικότητά της στον εκάστοτε ειδικό κόσμο ζωής και η δική τους ετοιμότητα για τη διάπραξη βίαιων πράξεων. Το «να ανήκει κανείς» σε νεαρή ηλικία σε μια συγκεκριμένη κλίκα ή ομάδα είναι σημαντικό γι' αυτόν, ή ακόμα και ένας εφήμερος σκοπός ζωής. Η αίσθηση π.χ. σε ένα φανατικό οπαδό ότι μπορεί να είναι μέλος μιας ποδοσφαιρικής ομάδας και αυτό εξαγοράζεται με ένα συγκεκριμένο βαθμό ετοιμότητας για επιθετικότητα, υπηρετεί σαν μια αυτοκαθίερωση. Η βία εναντίον άλλων προσώπων ή αντικειμένων σαν μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού επικυρώνει την αξιοσύνη του να ανήκει σ' αυτή την ομάδα⁵².

Εδώ προστίθεται και η έντονη επιθυμία των αντρών να ανταποκριθούν στο ρόλο του φύλου τους μέσα στην κοινωνία. Αυτή η επιθυμία εκτέλεσης ρόλων συμπεριλαμβάνει ιδιότητες όπως σκληρότητα, θάρρος, δύναμη, αλλά και προθυμία για δράση και αυθορμητισμό, πρότυπα, τα οποία κυριαρχούν θετικά στην κοινή συνείδηση και ανήκουν στον αντρικό ρόλο⁵³. Πέρα από αυτό όμως μπορούν να καλυφθούν με την επίδειξη αυτής της συμπεριφοράς πολλές ανασφάλειες.

Ακριβώς το παράδειγμα των οπαδών του ποδοσφαίρου αφήνει να φανεί καθαρά αυτή η τάση και ετοιμότητα για βία κατά τη διάρκεια συγκεκριμένης συμπεριφοράς στον ελεύθερο χρόνο⁵⁴. Όπως δείχνουν οι έρευνες, μέσα στο γήπεδο είναι επικίνδυνοι μόνο ένα 5-10% των θεατών, οι οποίοι με την πρώτη ευκαιρία εκδηλώνουν τάσεις βίας. Συχνά παίζει και το αλκοόλ ένα σημαντικό ρόλο. Μόνο το 1% των ενθουσιωδών οπαδών μπορούν να χαρακτηριστούν σαν δράστες βίας, οι οποίοι είναι αποφασισμένοι από την αρχή να ασκήσουν βία. Οι οπαδοί της μιας ομάδας επιδιώκουν τη ρήξη με την άλλη, την αντίπαλη ομάδα, δηλαδή με τους εχθρούς τους⁵⁵, χωρίς να τους ενδιαφέρει πραγματικά ούτε το ίδιο το παιχνίδι ούτε το αποτέλεσμα του αγώνα, αφού οι συγκεκριμένοι οπαδοί προβαίνουν σε πράξεις βίας πριν από την έναρξη του αγώνα, ή αποχωρούν πριν από τη λήξη του.

6. Η πρόκληση βίας εξατίας της έλλειψης επικοινωνίας

Ιδιαίτερα η συμπεριφορά πολλών, κυρίως νέων ανθρώπων κατά τον ελεύθερο χρόνο χαρακτηρίζεται από έλλειψη επικοινωνίας με τον κοινωνικό τους περίγυρο, τους συνομηλίκους και κυρίως

με τις παλαιότερες γενιές. Οι λόγοι γι' αυτό βρίσκονται εν μέρει στις προτιμήσεις των νέων αυτής της γενιάς, οι οποίοι προτιμούν να ασχολούνται τον ελεύθερο χρόνο τους ατομικά με τα μέσα της τεχνολογίας, γεγονός που εμποδίζει συχνά την άμεση επικοινωνία με τους άλλους.

Από την άλλη μεριά αισθάνονται πολλοί νέοι ότι δεν τους καταλαβαίνουν οι γονείς τους ή άλλα άτομα του στενού τους περιβάλλοντος, επειδή διακατέχονται συνεχώς από στρες και εξαιτίας της φαινομενικής έλλειψης χρόνου δεν ασχολούνται αρκετά μαζί τους και δεν μπορούν να κατανοήσουν τα προβλήματά τους. Το αίσθημα της μη κατανόησης και της απουσίας της λεκτικής επικοινωνίας οδηγεί μερικούς νέους σε άλλα περισσότερο ισχυρά μέσα για να μπορέσουν να εκφραστούν ή για να βρουν κάποια αναγνώριση από τους φίλους και τους συντρόφους τους. Και μ' αυτό τον τρόπο όμως προκαλούνται διάφορες μορφές κοινωνικής βίας, οι οποίες οδηγούν στον πρωταρχικό στόχο, δηλαδή στην επικοινωνία με το περιβάλλον και τους συνανθρώπους κατά τον ελεύθερο χρόνο. Αυτή η άποψη επιβεβαιώνεται από διάφορες έρευνες. Από τους 1000 μαθητές, οι οποίοι ρωτήθηκαν για τα κίνητρα της επιθετικής τους συμπεριφοράς, το 83% απάντησαν ότι προβαίνουν σε βίαιες πράξεις, επιδιώκοντας κοινωνική αναγνώριση⁵⁶.

Αυτός ο ανορθόδοξος αντικοινωνικός τρόπος επικοινωνίας χρησιμοποιείται εκτός από τα νεαρά άτομα και από άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως π.χ. μειονότητες ή κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία δε βλέπουν άλλη δυνατότητα να τονίσουν την κοινωνική παρουσία τους ή να κάνουν γνωστή τη δυσχερή κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση.

Για επικοινωνιακή βία γίνεται λόγος όταν η βία, η οποία ασκείται, δε χρησιμοποιείται για την επίτευξη κάποιου συγκεκριμένου στόχου, αλλά παίζει μεσολαβητικό ρόλο για τη μετάδοση κάποιου συγκεκριμένου μηνύματος. Με μια πράξη βίας επομένως στοχεύεται απλά και μόνο να εκφράσει η συγκεκριμένη ομάδα την ήδη υπάρχουσα δυσαρέσκεια, δηλαδή να της δώσει δημοσιότητα⁵⁷. Χρήση αυτής της μορφής βίας γίνεται συνήθως, όταν απουσιάζει η δυνατότητα λεκτικής ανθρώπινης επικοινωνίας.

Έτσι η πολυσυζητημένη επιθετικότητα των μαθητών του σχολείου δεν προκαλείται από τίποτε άλλο, παρά από την ανάγκη των παιδιών να επικοινωνήσουν με το περιβάλλον τους. Με αυτή την έννοια οι επιθετικοί τρόποι συμπεριφοράς των παιδιών, που χαρακτηρίζονται από τους ενήλικες σαν αντικοινωνικοί, κατά βάθος αντικατοπτρίζουν την αποτυχημένη προσπάθειά τους να δημιουργήσουν μια κοινωνική επαφή με τους μεγαλύτερους⁵⁸.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί κανείς να κατανοήσει και να εξηγήσει το φαινόμενο της ρύπανσης δημόσιων κυρίως κτιρίων, σταθμών τρένων και άλλων δημόσιων χώρων με το γράψιμο συνθημάτων. Όλα αυτά κατανοούνται ως προσπάθεια αποστολής μη λεκτικών μηνυμάτων σε δημόσιους φορείς του κρατικού μηχανισμού και όχι μόνο. Από εδώ λοιπόν προκύπτουν γενικά συμπεράσματα για την έλλειψη επικοινωνιακής δομής στις αστικές κοινωνίες⁵⁹. Ενώ θα έπρεπε ο συνεχώς αυξανόμενος ελεύθερος χρόνος, τον οποίο έχει κανείς στη διάθεσή του να του παρέχει τη δυνατότητα για κοινωνική επικοινωνία και επαφή, δυσλειτουργεί και προκαλεί αρκετές φορές την αλλοτρίωση, τη δυσαρέσκεια και τη σύγκρουση.

Αυτό οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι το δράστη της φυσικής βίας ως επικοινωνιακή βία δεν

ενδιαφέρουν οι φυσικές της επιδράσεις με την έννοια της πρόκλησης βλάβης, τραυματισμού και καταστροφής προσώπων ή πραγμάτων, αλλά εκείνο το οποίο επιδιώκει είναι να κατανοηθεί σαν συμβολική πράξη. Το φυσικό-οργανικό συμβάν παρουσιάζεται απλά σαν ένα συνοδευτικό φαινόμενο αυτού του είδους της επικοινωνίας. Η βία κατανοείται σε αυτή τη συνάφεια σαν δύναμη και τρόπος επικοινωνίας, γεγονός που σημαίνει ότι με αυτό το σκεπτικό η φυσική βία αποκτά μεγάλη σημασία και τεράστιες διαστάσεις στο κοινωνικό μας σύστημα⁶⁰.

Επειδή βασικά μεταξύ κάθε είδους ασκούμενης βίας και ενός συγκεκριμένου γεγονότος μπορεί να υπάρχει μια εννοιολογική σχέση, είναι το πλήθος των φαινομένων, τα οποία εκδηλώνονται με βία αρκετά μεγάλο⁶¹. Ειδικοί κοινωνιολόγοι διαβαθμίζουν την επικοινωνιακή βία με βάση δύο κριτήρια: το ένα είναι ο βαθμός σκοπιμότητας της επικοινωνιακής βίας και το άλλο αν και κατά πόσο αυτή η βία σηματοδοτεί εξελίξεις, οι οποίες ενισχύουν το σύστημα ή το θέτουν σε κίνδυνο.

Η σκοπιμότητα εξαρτάται σε ένα μεγάλο βαθμό από το πόσο συνειδητοποιημένος είναι «εκείνος που εκπέμπει τη βία». Με αυτή την έννοια είναι πιθανές όλες οι μορφές βίας, από μια μη προαναγγελμένη διαδήλωση μέχρι μια απόπειρα δολοφονίας. Στις βιομηχανικές κοινωνίες, όπου το είδος αυτό της επικοινωνίας δεν είναι αποδεκτό, καταφεύγουν κυρίως μειονότητες ή τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, τα οποία δεν αισθάνονται ικανά να χρησιμοποιήσουν άλλο τρόπο επικοινωνίας και θεωρούν τη βία την τελευταία γι' αυτούς δυνατότητα για να τραβήξουν την προσοχή των άλλων προς τους εαυτούς τους και να τους ευαισθητοποιήσουν για την κακή τους κατάσταση. Η επικοινωνιακή βία βασίζεται εδώ κατά κύριο λόγο στην αντίθεση προς τα άλλα μέσα επικοινωνίας, τα οποία έχει κανείς στη διάθεσή του⁶².

Με τον όρο επικοινωνιακή βία, η οποία στηρίζει ένα σύστημα, εννοείται η άσκηση βίας από μια ομάδα, η οποία προβάλλει προς τα έξω τη δύναμη, τη συνοχή και την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει εδώ σαν παράδειγμα τις μεγάλες διαδηλώσεις, οι οποίες επιδιώκουν να στηρίξουν ένα στόχο, τον οποίο έχει θέσει το σύστημα και οι οποίες οδηγούν σε βίαιες συγκρούσεις. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα επικοινωνιακής βίας, εξαιτίας της οποίας ένα σύστημα τίθεται σε κίνδυνο, είναι οι περιπτώσεις απόπειρας δολοφονίας και τα τρομοκρατικά χτυπήματα.

Ο J. Galtung θεωρεί ότι η πρόκληση πολλών μορφών βίας οφείλεται στη συνεχή αύξηση των συγκρούσεων, οι οποίες διασπούν τον κοινωνικό ιστό των βιομηχανικών κοινωνιών. Αυτή η αύξηση εξηγείται από τη μια εξαιτίας της εξάλειψης της ομοιογένειας των εθνών, και από την άλλη εξαιτίας της σκανδαλώδους προνομιακής μεταχείρισης μεμονωμένων ατόμων. Αυτά τα φαινόμενα δεν εμφανίστηκαν βέβαια μόνο κατά τον τελευταίο αιώνα της εκβιομηχάνισης, αλλά είναι μια διαδικασία πολλών αιώνων. Τις τελευταίες δεκαετίες όμως ασκείται χωρίς ενδοιασμούς ανοικτή κριτική τόσο στο σύστημα για τα λάθη και τις ατέλειές του, όσο και εναντίον εκείνων που ασκούν την εξουσία. Αυτή η κριτική εκδηλώνεται πολύ συχνά με τη μορφή βίας κατά τον ελεύθερο χρόνο⁶³. Πέρα από αυτό είναι δυνατόν να προκαλεί νέες μορφές βίας η επιδίωξη του κέρδους και των υψηλών επιδόσεων της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας που ζούμε. Ο βασικός αγώνας ανταγωνισμού, ο οποίος παρατηρείται σε όλους τους τομείς της κοινωνίας των επιδόσεων, γίνεται επικίνδυνος όταν μια νίκη κατά του ανταγωνιστή κατακτηθεί με μέσο την παράνομη βία⁶⁴.

Ακριβώς εξαιτίας αυτών των μεθόδων εμφανίζονται νέες εντάσεις στην κοινωνία μας. Όταν π.χ. δεν ανταμείβονται οι επιμελείς για τις επιδόσεις τους, αλλά αντίθετα οι διεφθαρμένοι και αδίστακτοι, τότε αυτό δεν οδηγεί μόνο σε μια ηθική κατάπτωση, αλλά σε μια φανερή αύξηση της ετοιμότητας για βία από εκείνον ο οποίος αισθάνεται αδικημένος.

Μια νέα εξέλιξη στην πρόκληση βίας κατά τον ελεύθερο χρόνο, ίσως σύμφωνα με το αμερικανικό πρότυπο, διαφαίνεται στο χώρο της οδικής κυκλοφορίας με τα τροχοφόρα μέσα όπως αυτοκίνητα, μοτοσυκλέτες και άλλα. Τα μέσα αυτά δε χρησιμεύουν εδώ και καιρό σαν απλά μέσα μεταφοράς και μετακίνησης, αλλά σαν σύμβολο κοινωνικού στάτους και «μηχανή διασκέδασης στον ελεύθερο χρόνο».

Έχει διαπιστωθεί ότι η επικίνδυνη συμπεριφορά πολλών οδηγών αυτοκινήτων, κυρίως φορτηγών, έχει αυξηθεί σημαντικά και έχει μειωθεί η ηθική στον τομέα των συγκοινωνιών. Εδώ παίζει σημαντικό ρόλο τόσο η επιδίωξη για δύναμη και κύρος όσο και η θέληση για επικράτηση. Κυρίως άνθρωποι, οι οποίοι έχουν αποτύχει στην επαγγελματική και την ιδιωτική τους ζωή, θεωρούν την οδική κυκλοφορία σαν μια τελευταία δυνατότητα για αυτοεπιβεβαίωση⁶⁵.

Ερευνώντας τη συσχέτιση μεταξύ κινδύνου και επιθετικότητας στις συγκοινωνίες γίνεται συχνά λόγος για «σπάσιμο νεύρων» και για «θέλητρο κινδύνου». Για μερικούς οδηγούς κυρίως φορτηγών αυτοκινήτων φαίνεται αυτό το «σπάσιμο» να είναι ένα βίωμα πραγματικής ευχαρίστησης, το οποίο μπορεί να οδηγήσει στη λεγόμενη «μέθη ταχύτητας». Έτσι λοιπόν καταλήγει η οδική κυκλοφορία σε μια διαρκή επικίνδυνη ένταση με επιθετικές τάσεις⁶⁶. Είναι αλήθεια ότι όταν ο οδηγός βρίσκεται στην αρχή μιας μεγάλης ουράς αυτοκινήτων αισθάνεται ένα ευχάριστο συναίσθημα σε αντίθεση με αυτό που βιώνει όταν βρίσκεται στο τέλος της. Μια αιτία για την πρόκληση αυτών των συναισθημάτων είναι χωρίς αμφιβολία η μεγάλη κυκλοφοριακή συμφόρηση, η οποία περιορίζει σημαντικά τον αναγκαίο χρόνο, το οποίο διαθέτει κανείς για τη μετακίνησή του. Από την άλλη μεριά θεωρούν πολλοί οδηγοί την ατομική οδική συγκοινωνία σαν ένα τελευταίο κομμάτι «ελευθερίας». Σε κάποιες περιπτώσεις εμφανίζεται ένα φορτηγό ανάμεσα στα άλλα αυτοκίνητα σαν «φονικό όργανο», ικανό να προξενήσει σωματική βλάβη στους άλλους. Αυτό είναι ένας καθαρός εξαναγκασμός προς τους άλλους οδηγούς που συμμετέχουν στην κυκλοφορία, και μια μορφή χρήσης βίας, η οποία είναι δυνατόν να προκαλέσει θανάσιμα ατυχήματα και μαζικά εγκλήματα.

Εδώ θα πρέπει να τονίσει κανείς ότι βασικά δεν μπορεί να γίνει λόγος για χαρακτηριστικές νέες μορφές βίας κατά τον ελεύθερο χρόνο. Πολύ περισσότερο εμφανίζονται παραδοσιακές μορφές βίας σε ένα νέο κοινωνικό πλαίσιο. Την πρώτη θέση καταλαμβάνουν χαρακτηριστικές βιαιοπραγίες, οι οποίες λαμβάνουν χώρα στα γήπεδα ποδοσφαίρου και σε παρόμοιους χώρους, όπως σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή μιας πόλης ή κατά τη διαδρομή ενός ταξιδιού και έχουν σαν αποτέλεσμα εγκλήματα τραυματισμού και υλικές ζημιές⁶⁷. Η συχνά εμφανιζόμενη αντίσταση κυρίως εναντίον των οργάνων της τάξης κατά την εκτέλεση του καθήκοντός τους, η παραβίαση του νόμου σχετικά με την παράνομη οπλοφορία ή το να φέρει κανείς άλλα απαγορευμένα αντικείμενα θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν σαν αντιπροσωπευτικές νέες μορφές βίας, η εκτέλεση των οποίων όμως εξαρτάται εν μέρει από καθαρά περιστασιακές καταστάσεις.

Αλλά και διάφορες βαριές ποινικές πράξεις, οι οποίες εμφανίζονται σπανιότερα και μόνο σε συγκεκριμένους χώρους, όπως π.χ. η διατάραξη της ασφάλειας και της ειρήνης μιας χώρας, η απόδραση κρατουμένων, λεηλασίες, εξαναγκασμοί οδηγών λεωφορείων ή επιβατών⁶⁸ κ.λπ., δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν σαν νέες μορφές βίας. Ιδιαίτερα αυτά τα αδικήματα είναι δύσκολο να συσχετιστούν με εγκλήματα, τα οποία οφείλονται σε μια συγκεκριμένη απασχόληση ή προκαλούνται από αυτήν κατά τον ελεύθερο χρόνο, όπως συμβαίνει με τη συμμετοχή σε κάποια ποδοσφαιρική διοργάνωση. Αυτά διαπράττονται απλά «δοθείσης ευκαιρίας» κατά τη δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου, γι' αυτό και δεν πρέπει να αναζητήσει κανείς σε αυτόν την αιτία⁶⁹.

Εδώ πραγματικά έχει πλήρη εφαρμογή η παρατήρηση του Αριστοτέλη σχετικά με τον τρόπο αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου. Ο Αριστοτέλης εκπροσωπούσε τη θέση ότι η σχολή χρειάζεται ειδικές αρετές, όπως τη σύνεση, το μέτρο, την αγάπη, τη σοφία και τη δικαιοσύνη. Η αργία και η ειρήνη κάνουν τον άνθρωπο εύκολα υπεροπτικό. Αυτός έχει κατά την ελευθερία της αργίας τη δυνατότητα να ζει και να πράττει απερίσκεπτα, χωρίς εγκράτεια και να διαπράττει αδικίες⁷⁰.

Συνοπτικά θα μπορούσε κανείς να πει ότι η ανάπτυξη πραγματικά νέων μορφών βίας αποτελεί την εξαίρεση. Αντίθετα υπόκειται το κοινωνικό πεδίο, το οποίο είναι συχνά η αιτία για πράξεις βίας, σε σημαντικές κοινωνικές αλλαγές. Ειδικά κατά τον ελεύθερο χρόνο αναπτύσσονται νέοι στόχοι για συλλογικές, αλλά και για ατομικές πράξεις βίας. Πολιτικά κίνητρα ή μίσος ενάντια στην εξουσία που ασκεί το κράτος δεν κατέχουν εδώ την πρώτη θέση. Οι αιτίες, οι οποίες οδηγούν σε πράξεις βίας, οφείλονται βασικά σε άλυτα ατομικά προβλήματα στην καθημερινή ζωή, την οικογένεια και κυρίως στο σχολείο⁷¹. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο και για την πληρέστερη επιστημονική διερεύνηση του φαινομένου της βίας αναζητούνται τα αίτια της πρόκλησής της μέσα στον εργασιακό χώρο σε άλλη εργασία με μοναδικό αντικείμενο τη σχέση εργασίας και κοινωνικής βίας⁷².

Συμπεράσματα

Η σύγχρονη επιστημονική έρευνα σχετικά με την κοινωνιολογική προσέγγιση του όρου του ελεύθερου χρόνου δε βρίσκεται σε ιδιαίτερα ικανοποιητικό επίπεδο. Γι' αυτό ακριβώς απαιτείται μια σοβαρότερη προσπάθεια για τον εννοιολογικό προσδιορισμό του, τη διατύπωση μιας γενικά αποδεκτής κοινωνιολογικής θεωρίας και αξιόπιστης μεθοδολογίας του.

Ο ελεύθερος χρόνος ως κοινωνικό μέγεθος αποτελεί σήμερα μαζί με την εργασία ένα βασικό κοινωνικό δικαίωμα. Η κατάκτησή του κόστισε σκληρούς κοινωνικούς αγώνες και μεγάλες αιματηρές θυσίες της παγκόσμιας εργατικής τάξης κατά την πορεία της κοινωνικο-ιστορικής του εξέλιξης. Μετά από αυτά κατοχυρώθηκε θεσμικά με πολλές νομοθετικές ρυθμίσεις από τις οργανωμένες κοινωνίες επεκτείνοντας συνεχώς τη διάρκειά του και μειώνοντας αντίστοιχα τη διάρκεια του άλλου σημαντικού κοινωνικού δικαιώματος, της εργασίας.

Διαπιστώνεται ωστόσο ότι αυτό το θεμελιώδες κοινωνικό δικαίωμα είναι δυνατόν να προκαλέσει για τον εργαζόμενο και το κοινωνικό σύνολο σοβαρά προβλήματα. Η καλή χρήση και αξιοποίησή του δεν του προσφέρει μόνο τη δυνατότητα για σωματική και πνευματική ξεκούραση, αλλά και

για τη δημιουργική του αυτοκαταξίωση και αυτοπραγμάτωση. Αντίθετα η κακή του χρήση είναι δυνατό να οδηγήσει σε δυσλειτουργία με αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου ο εργαζόμενος να εμφανίζει αντικοινωνική συμπεριφορά, η οποία εκδηλώνεται με διάφορες μορφές επιθετικότητας και κοινωνικής βίας.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Schlaffke, W., Die Kritik an der Leistungsgesellschaft, στο: Institut der Deutschen Wirtschaft, (Hrsg): Das Leistungsprinzip in der Industriegesellschaft, 2. Aufl., Köln 1974, (92-105), s. 98.
2. Τερλεξής, Π., Ο μύθος του ελεύθερου χρόνου (Διερευνητικά προλεγόμενα), στο: Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, τομ. Δ', τεύχ. 15, Δεκέμβριος 1994, (5-36). σ. 9ε.
3. Habermas, J., Soziologische Notizen zum Verhältnis von Arbeit und Freizeit, στο: Funke, F., (Hrsg): Konkrete Vernunft. Festschrift für E. Rothacker, Bonn 1958.
4. Eichler, G., Spiel und Arbeit. Zur Theorie der Freizeit, Stuttgart - Bad Cannstatt 1979, σ. 14.
5. INFAS: Qualität des Arbeitslebens. Bonn - Bad Godesbeg 1973, σ. 123.
6. Opaschowski, H. W., Pädagogik der Freizeit, Bad Heilbrunn/Obb 1976, σ. 12.
7. Bamberg, E., Arbeit und Freizeit. Eine empirische Untersuchung zum Zusammenhang zwischen Streß am Arbeitsplatz, Freizeit und Familie, Weinheim, Basel 1986, σ. 8.
8. Kando, Th. M./Summers, W. C. The impact of work on leisure, στο: Johannis, Th. B/Bull N. C. (eds): Sociology of leisure, Beverly Hills-London 1971, σ. 75.
9. Παπαϊωάννου, Σ., Επαγγελματική εκπαίδευση και προσανατολισμός. Αναφορά σε άτομα με ειδικές ανάγκες. Επιστήμες της Αγωγής 6, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1990, σ. 41.
10. Tokarski. W., Aspekte des Arbeitserlebens als Faktoren des Freizeiterlebens, Europäische Hochschulschriften, Reihe 22, Soziologie Bd. 36, Frankfurt am Main-Bern-Las Vegas 1979, σ. 123.
11. Στο ίδιο, σ. 126.
12. Habermas, J., Soziologische Notizen zum Verhältnis von Arbeit und Freizeit, ό.π., σ. 220.
13. Kern, H./Schumann, M. Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein, NA, Frankfurt 1977, σ. 13.
14. Tokarski, W., Freizeiterleben, στο: Animation. Zeitschrift für Freizeitpraxis und Freizeitwissenschaft 1. 1980, 7(188-199), σ. 190 ε.
15. Köning, R. Soziologische Orientierung. Vorträge und Aufsätze. Studien-Bibliothek, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1973, σ. 294.

16. Vuidaskis, V., Elemente einer Theorie und Praxis der Menschenrechte in der altjüdischen Kultur. Eine soziologische Studie. Ergon Verlag, Würzburg 1999, 55 ε.
17. Fromm, E. Das jüdische Gesetz, Zur Soziologie des Diaspora-Judentums. Dissertation von 1922, hrsg. und Bearb. von Funk, R., und Sahler, B., Schriften aus dem Nachlass, Band 2, Belz Verlag, Weiheim-Basel 1989, σ. 37.
18. Αριστοτέλης, Πολιτικά, 7, 1328b-1329a.
19. Πλάτων, Πολιτεία, Ε, 375.
20. Κορωναίου, Αλ. Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου, μετφρ. Καφαμπέλη. Κ., Σταυρακάκης Γ., Υλικά 4, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 18.
21. Chorher, Th., Der Freizeitshcock. Leben in der Urlaubsgesellschaft. Verlag Fritz Molden, Wien-München-Zürich-New York, 1987, σ. 16.
22. Κορωναίου, Αλ., Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου, ό.π., σ. 21.
23. Marx, K., Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Im Zusammenhang ausgewählt und eingeleitet von Benedikt Kautsky. Alfred Verlag, Stuttgart 1969, σ. 189.
24. Toti, G., Ο ελεύθερος χρόνος, μετφρ. Ν. Λούμπης, εκδ. ΜΝΗΜΗ, Αθήνα 1982, σ. 91 ε.
25. Μπαδογιάννης, Γ. Ελεύθερος χρόνος. Η μεγάλη πρόκληση! Singular Publications, Aulhna 1994, σ. 30.
26. Chorherr, Th., Der Freizeitshock. Leben in der Urlaubsgesellschaft, ό.π., σ. 22.
27. Γκιόλιας, Μ., Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος, εκδ. Π. Μοσχονά, Αργίριο 1996, σ. 416.
28. Δεδουσόπουλος, Α., Οικονομική της εργασίας, τόμ. Α', Η προσφορά της εργασίας, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1995, σ. 224.
29. Βουϊδάσκης Β., Τα ανθρώπινα δικαιώματα. Προσπάθεια κοινωνιολογικής προσέγγισης, στο: «ΑΙΣΥΜΝΗΤΗΣ» Περιοδική Έκδοση Νομικού και Κοινωνικού Προβληματισμού (υπό έκδοση).
30. Toti, G., Ο ελεύθερος χρόνος. ό.π., σ. 122 ε.
31. Δαγτόγλου, Π., Οι νέες ευρωπαϊκές συνθήκες. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ, η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση Κωδικοποιημένη, Η Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Κωδικοποιημένη. Ευρετήρια, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σ. 274.
32. Παναγιωτόπουλος, Π., Το δίκαιο των εργασιακών σχέσεων, στο: Εργαζόμενοι στην Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών, (ΕΚΕΜ), ΕΠιμ. Ν. Φραγκάκης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1994, (45-198), σ. 151.
33. Μούσης, Ν. Ευρωπαϊκή Ένωση. Δίκαιο - Οικονομία - Πολιτική, 5η έκδ. αναθεωρημένη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996, σ. 213.
34. Keller B., Suprationale Regelung von Arbeitsverhältnissen - Das Beispiel der E.U., στο: Grenzenlose Gesellschaft? Verhandlungen des 29. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Soziologie des 16. Kongresses der Österreichischen

- Gesellschaft für Soziologie, des 11. Kongresses der Schweizerischen Gesellschaft für Soziologie in Freiburg i. Br. 1998, (Hrsg.), G. Honegger, S. Hradil, Fr. Traxler, (522-538), σ. 528.
35. Lerchenmüller-Hilse, H. Kriminalität für Freizeit. Freizeitwünsche und ihre illegale Verwicklung, Erkrath 1990, σ. 3
 36. Müller-Hilmer, R.; Theunert, H., An jeder Ecke... Gewalt im Alltag, 2. Aufl, München 1992, σ. 50
 37. Lerchenmüller-Hilse, H., Kriminalität für Freizeit, ό.π., σ. 36.
 38. Στο ίδιο, σ. 39.
 39. Έτσι υπάρχει π.χ. ο κίνδυνος να χάσει κανείς τη θέση εργασίας του εξαιτίας αποδεδειγμένων βίαιων δραστηριοτήτων.
 40. Opaschowski, H. W., Arbeit. Freizeit. Lebenssinn? Orientierungen für eine Zukunft, die längst begonnen hat. Opladen 1983, σ. 77 κ.ε.
 41. Στο ίδιο.
 42. Cube, F., Alshuth D., Fordern statt Verwöhnen. 4. Aufl., München 1989, σ. 117 κ.ε.
 43. Απάντηση στο ερώτημα σε ποιο βαθμό συμβάλλουν οι τηλεοπτικές σκηνές βίας στην ενδυνάμωση της ετοιμότητας για πρόκληση επιθετικής συμπεριφοράς βλπ. Βουϊδάσκης, Β., Η τηλεοπτική βία και επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και τους νέους. β' έκδ., εκδ. Μ. Π. Γρηγόρης, Αθήνα 1994.
 44. Opaschowski, H. W., Arbeit. Freizeit. Lebenssinn?. ό.π. σ. 63.
 45. Steffen, H., Polz, S., Familienstreitigkeiten und Polizei, München 1991, σ. 208.
 46. Οι περιπτώσεις αυτές έχουν υπολογιστεί ανά 100.000 κατοίκους.
 47. Pieper, J., Arbeit, Freizeit, Muße, Münster 1989, σ. 15.
 48. Στο ίδιο, σ. 25.
 49. Wengenr, W., Zunehmende Gewaltbereitschaft bei Jugendlichen. Bestandaufnahme aus der Sicht der Polizei München, στο: Aktion Jugendschutz, Landesarbeitsstelle Bayern e.V. (Hrsg.): Zunehmende Gewaltbereitschaft bei Jugendlichen. Augsburg 1991, σ. 30 ε.
 50. Herbertz, C.-W.; Salewski, W.R., Gewalttätige Jugendliche und soziale Kontrolle, Wiesbaden 1985, σ. 519.
 51. Eisenberg, G./Gronemeyer, R., Jugend und Gewalt. Der neue Generationenkonflikt oder Der Zerfall der zivilen Gesellschaft, Hamburg 1993, σ. 16.
 52. Umbach K., Gewalt und Prävention στο: Aktion Jugendschutz, Landesarbeitsstelle Bayern e. V. (Hrsg.): Zunehmende Gewaltbereitschaft bei Jugendlichen, München 1991, (46-53), σ. 48 ε.
 53. Στο ίδιο.
 54. Παρόμοια φαινόμενα που οδηγούν στην πρόκληση βίας μπορούν να εμφανιστούν και σε άλλες συλλογικές δραστηριότητες κατά τον ελεύθερο χρόνο. Το παράδειγμα του ποδοσφαίρου είναι περισσότερο χαρακτηριστικό για καταστάσεις που προκαλούν βία.

55. Bernhardt, H., Fußball und Gewalt. Betrachtungen eines Polizeipraktikers, στο: Kuratorium der Polizei-Führungsakademie (Hrsg.): Konzertierte Aktion. Konzertierte Kooperation zur Verhinderung von Gewalt bei Fußball-Großveranstaltungen. Münster 1991, (30-43), σ. 30 ε.
56. Kühn, S., Gewaltsame Suche nach Anerkennung, στοWelt am Sonntag, vom 14.08.1994, σ. 24.
57. Waldmann, P., Strategien politischer Gewalt, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1977, σ. 22 ε.
58. Oaklander, V., Gestalttherapie mit Kindern und Jugendlichen, Stuttgart 19987, σ. 259.
59. Henning, U., Keim, D. K., Schulz zur Wietsch, J., Spuren der Missachtung. Zum Verhältnis von Jugendproblemen und Stadtstruktur, Frankfurt?m, New York 1985, σ. 162.
60. Luhmann, N., Rechtssoziologie, Bd 1, Hamburg 1972, σ. 106ε.
61. Waldmann, P., Strategien politischer Gewalt, ό.π., σ. 23ε.
62. Στο ίδιο.
63. Galtung, J., Strukturelle Gewalt. Reibek bei Hamburg 1987, σ. 117 ε.
64. Cube F., Besiege deinen Nächsten wie dich selbst, 2. Aufl, München 1989, σ. 52 ε.
65. Böcher, W., Aggression im Straßenverkehr, Bd., I. Bonn 1984.
66. Hilse, H-G, Gewalt im Verkehrsgeschehen?, στο: Polizei-Führungsakademie (Hrsg.): Verhinderung von Gewalt - die Polizei in der Offensive. Regensburg 1987, (240-247), σ. 240 κ.ε.
67. Bahr, G., Loagebild «Fußball und Gewalt», στο: Kuratorium der Polizei-Führungsakademie (Hrsg.): Konzertierte Aktion. Kooperation zur Verhinderung von Gewalt bei Fußball-Großveranstaltungen, Münster 1991, (10-29), σ. 11.
68. Στο ίδιο.
69. Esser, A., Strafrecht III, Schwerepunkte: Delikte gegen die Person und Gemeinschaftswerte, München 1981, σ. 106 ε.
70. Kuczynski, J., Menschenrechte und Klassenrechte, Akademie-Verlag, Berlin 1978, σ. 64.
71. Preuschoff, G/Preuschoff A., Gewalt an Schulen, Köln 1992.
72. Βουϊδάσκis, Β., Η εργασία ως κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα και η σχέση της με την κοινωνική βία, (υπό δημοσίευση).